

G Y U L A

VÁROSSÁROL,

É S

A' HAJDANI

GYULA VÁRROL,

NÉMET-GYULA VÁROSSA'

SZÁZADOS ÜNNEPI ALKALMÁRA

ÉRTEKEZETT

KOMÁROMY MIKLÓS,

ugyanazon város' hites jegyzője

1834-dik év' November' 1-ső napján.

NAGYVÁRADON,

Tichy János' nyomtatása.

Elégedjünk meg a' feltaláltattakkal.

Seneca 7. nat. 9. 26.

CSÁSZÁRI KIRÁLYI KAMARÁS

MÉLTÓSÁGOS GRÓF

WENKHEIM FERENCZ ÚR

Ő NAGYSÁGÁNAK,

**GYULA VÁRA', ÉS AZON NEVŰ URADALOM'
ÖRÖKÖS ÉS KEGYES**

FÖLDESURÁNAK,

szeretetének, 's hálás tiszteletének jeléül,

mély tisztelettel ajánlja

a' szerző.

G Y U L A.

---

1. §.

N e v e.

Gyula, nevezetére kétféleképpen íratatik ; és pedig a' régi írók nevezik azt Szigetnek (Insulam, Keres-Insel), a' hazai és külföldi írók pedig Gyulának ; vagy Giulának ; az elsőt (Insula) méltán következtetik onnan, mivel ezen várost a' Fejér-, Fekete-Körös körülkerítvén, azt szigetbe veszik ; melly is hajdant, az ostromló ellenség ellen nagy oltalomúl szolgált. De megmaradt ezen nevezet, a' 13. századtól egész a' 18. századig, a' mikor III. Károly magyar király nem csak Gyulát, hanem Békés vármegyének legnagyobb részét is ezen nevezettel Insula, Insel 1719ben Harruckern János Györgynek adta, a' ki 1723. esztendőben azt németekkel meg-

szállítván, Gyula várossának azon részét, melyet most is laknak, ezen nevezettel (Insul) szálolták meg, 1734. esztendeig pedig megszaporodván, és magokat a' valóságos Gyula várossaiaktól megkülönböztetni kívánván, magoknak a' méltóságos uradalom' engedelmével bírót választottak, 's ezen nevezettel (Insul Gyula) éppen egy századot most hétöltött, eredeti jegyzőkönyveknek bizonyítása szerint éltek egész az 1769. esztendeig, a' mikor a' kegyes urbárium béhozattván, Gyula várossától ezen nevezettel, Német-Gyula, külömböztetett meg, és onnan van az, hogy Gyula a' vár alatt való terjedésében Magyar-Gyulának, azon rész pedig, melly a' hajdani várnak szélső sánca most is meglévő árka által széjelválasztva németek által birattatik, Német-Gyulának nevezetik. Noha Bél Mátyás Magyarország geographiájának harmadik kiadásában Német-Gyula mezővárossát régibbnek állítaná, de tévelyedés, mert Magyar-Gyula még a' török kézbe jutása előtt is több századokkal felállott, Német-Gyula pedig, a' töröknek 1695. esztendőben történt végképpeni kiűztetése után csak 1723. 24. 25-dik esztendőben szállódott meg. 1734ben választott magának első bírót mellynek századosünnepét most ülven, alkalmatosságot talált a' kiadó ezen csak a' bírósággal egy mástól külömböző, más részben mindenkben egybekapcsolt Gyula várossáról értekezni.

A' másodikat a' hazai és külföldi írók azon

több századok előtt virágzott Julia erős váráról, melly a' 13. században IV. Bélának uralkodása alatt 1241. esztendőben a' tatároktól megrongáltatott, 1554. esztendőben I. Ferdinánd által megigazítottatott, 1560ban pedig Kerecsényi László akkori kapitánya által tökéletesen meg erősítettett, 1566. esztendőben török kézbe esett, és annak pogány jármától csak 129 esztendő után 1695. esztendőben szabadulván meg, történt hallatlan ostrom által széjelszórt erősségből nemes Erdély' bérceiről lerohanó Fejér- és Fekete-Körös' elrónásodott vizenyős tér' keleti részén kora miatt ugyan mohos és elroskadt, de alkotásánál fogva még most is bámulható 7 öl magas, és 4 szögű köfalakból fennáll: ezen erősségnek tetején belőlről környöskörül, délről és északról egy és egy negyed öl járható út van, ékesítvén felülről a' negyedölnyi párkányzat, és a' keskeny rovátkú's befelé az épület' udvarára a' lövöldözésre hagyott részek, valamint a' keleti oldalról föld' színétől tizenegy öl, és három láb magasabban fennálló négyszegletű tágas (csonka torony), mellyről a' környékben lévő számos helységeket is jól beláthatni; ezen csak némű fennmaradott részecskéjéhez ezen várnak, ama földalatti rejtek-kijáráson kívül, melly nyugot felől van, bójárására egyedül délről van a' kapu. —

De a' régi vár dél- és nyugotról a' már hold formán kanyargó Fejér-Körös' anyafolyásán

kivül mély sánczokkal nevezetes bástyákat, és két kapui felvonó-hídakkal — a' belső 'vár északkeletről a' Kis-Körös 's Sarkadi egy mért-földnyire kiterjedő mocsár és ingoványon kívül erős védfalakkal, bástyákkal, szinte a' külső vár felől négy felvonó-hídakkal, és három kapukkal, melyek között az első Egri, a' második Kaszaperi, a' harmadik pedig középkapunak nevezetik, a' város pedig a' várban egy belső város, két külső város, három hostád, a' két Körös vizeinek folyóiból teleeresztett sánczokkal, és akkoriban öt Sarkadi tavakkal körülkerített erősséggel állott, ékesítvén a' belső várost három, a' külső várost is két tornyok, ezen külső város' második részében mondatik, hogy lett volna a' szent Ferencz szerzetbeliek klastroma, melyet a' törökök elfoglalván, a' török bég kedves lakóhelyévé tette, a' honnan ezen tér, melly most kertiszőlőkből áll, máig is török zugnak nevezetik, annak kanyargó sánczai, de az összeomlott klastrom' falai még szemlélhetők, mellynek földalatti falaiból némmelly kincseket találni vágyódók mostan nemrégiben sok téglákat szedtek ki.

Ki építette ezen várat, és mikor? arról történetkönyveink hallgatnak, — ámde tudjuk azt, hogy szakállas őseink Pannoniát, mint vérrel nyert öröküket, elfoglalván, magok közt felosztották, és valamint a' Buldva folyó melletti Borsod vára a' Böngér fija' nevére Bor-

sodnak *), — a' Zólyomi ugyanazon Borsodi Zólyomnak **), és Szabolcs vára Zabolchról ***) Thás-Vásárhely: — Thasról ****) (melly helyeket ők építvén) ön neveikről örömet nevezteték, 's még mái napon is neveztetnek; mind ezeknél fogvást, úgy vélem, minekutánna Gyula is, a' ki egy a' hét eldödi vezérek (kapitányok) közzül a' Körösök Tőz 's Tisza vizeinek innentső vidéke' tulajdonossa lön, mert róla csakugyan azon tér Gyula mezejének neveztetett, nem ok nélkül tulajdoníthatom Gyula várának is valamint nevét, úgy eredetét is (őseink hajdani kedves szokásoknál fogva) tőle vetnek lenni. A' ki későbbben nemes Erdélyországban Fejérvárra vonta magát, a' honnan mai napig is Gyula-Fejérvárnak neveztetik, mellyről történetíróink sokféle vélekedéssel lévén, bárha a' tizen-nyolczadik században bizonyos Gyulafi által, mely nemzetséget Pető Gergely krónikája csakugyan Gyula 4. kapitánytól származtat, e' Gyulai tájékon alaptalan mozdúlat indult volna is, a' nevezet' eredetét csak bizonytalan véleménynek mondhatom, adná a' magyarok' istene, hogy az valódilag felderülhetne.

Ekképp valami részben közeledvén a' nevezet' régiségéhez, fennállását is egynek a' leg-

---

*) Lethenyei János magyar anonymsának a' 18. részt.

**) Ugyanaz azon rész 37. lapján.

***) Ugyanaz a' 21. részben.

****) Ugyanott, és a' magyar századok' 16-ik lapján.

régibb városok között következtetem Perecsényi Nagy Lászlónak a' scytha honnos magyarokról írt könyvének 13. §. — Hogy pedig ezen tájék már Attila' idejében nevezetes vala, azt Desericius l. 4. p. 2. 0. 2. így említi: Attila subinde ingenti comitatu, atque magnificentia ad Regiam pervenit, in altera Tibisci ora ad Gyulam hodiernam, intra album, nigrumque Crisios collocatam, in qua pater et patruus residere assoliti. —

De leghihetőbbé teszi azt híres hazánkfija Keresztúry, a' ki Rogerius *) Nagyváradon kanonoknak, Nagyváradon a' tatárok által elkövetett hallatlan kegyetlenségekről személyes tanúságát ekkép adja elő: Minekutánna Kadán tatárok' vezére elébb Moldvát kipusztítván, Erdélyen keresztül Rudana (most Radna) alatt a' meszes éren bétört, és Nagyváradon a' mi élt, pap, világi, úr, szolga, férjfi, asszony, bölcsős gyermekeket egyaránt felkőnczoltatta, sőt a' kriptákból a' koporsókat is széljeldúlta, Rogerius ezen siralmas sors' közepette kevés házicselédjével az erdőkön bátorságos úton szent Tamás hidján (melly most Tamásdának nevezetik) keresztül akart hatni, de az éppen magokat

---

*) Rogerius, ki IV. Béla alatt 1241. esztendőben N.Váradon kanonok volt, olasz születés, a' ki 20 esztendőig a' pápa udvarában lakván, a' 13. században Béla királynak hiteles tanúja volt a' Sajó és a' Körös vize mellett a' tatárok által véghezvitt kegyetlenségekről.

sánczoló német lakosoktól a' munkára feltartóztatván, a' Fekete-Körös mentiben felülkerülve a' Körös' szigetjére, melyet 'Gerót vajda az Ágyai és más számos helységek' lakossáival a' Körös között sánczolgatott, ment; onnan Csanád felé tartván útat, melly közbe már annak a' tatárok által történt elpusztulását megértvén, későn éjtszaka az ellenség mellet a' szigetbe (Gyulára) visszatérni kénytelenítettett, a' hol, mint elhagyatott vándor, egy bizonyos tatárt követő magyarnak szolgálatjába állott, a' kinek tanúbizonysága után, úgymond Fessler híres írónk, hogy Kadán szent Tamás hídjára (most Tamásdára) még kegyetlen pusztításával el sem érkezett, már más oldalról Baidár a' Duna, Tisza és Maros mentét seregével elborítván, egyszerre a' midőn Kajuksz szent Tamás hídját ostromlaná, Baidár az egész Körös' mentét és annak szigetjét (Gyulát) véres temetővé változtatta, mellyek után Rogerius csak esztendő múlva, a' midőn a' tatárok már Magyarországot egészen elpusztítván, más birodalomba költöztek, szökés által tért vissza az olasz földre, a' honnan származott.

Egészen kétségtelenné teszi Gyulának régiségét

Iször Az 1563dik esztendei 53. törvényczikkely, mellyből megtetszik, hogy I. Károly királynak rendelkezésénél fogva az Egri püspök két kanonokot tartozott Gyulán tartani azért,

hogy az oda szorúlt nemesek hazájokban elhagyott javaikról, mint hiteles személyek előtt vallást tehettek, és e' mellett az egyik kanonok a' plébánusságot is viselte az 1333. esztendőben.

2szor Ugyancsak a' Nagyváradi deák megyéhez tartozott hajdani szerzetesek klastromának Darvas József által készült jegyzéke.

§. VI. Conventuum Ord. S. Francisci conventualium, et observantium 4. Gyulensis in I. Comitatu Békes strict. observ. ubi II. Vicarius, post separationem a Vicariatu Bosvensi, electus est P. Mich: Bulcheu a. 1452 Urb. Fridr. 1. cit. pag 1. pos. 12.

A' XV. században V. Lászlónak uralkodása alatt Hunyadi Jánosnak a' török ellen Belgrádnál hosszasan folytatott harcz' terheit a' Gyulai vidék még ki sem pihenhetvén, már II. Ulászlónak uralkodása alatt 1514. Magyarországból a' keresztes paraszt had kiütvén, vidéke körül legjobban dühösködött: kiket Zápolya János akkori Erdélyi vajda szélyelvert ugyan, de későbbben az ő meghívására Szolimán török császár a' Bánátban minden várakat, Temesvárt, Szolnokot járma alá vetvén, a' minden oldalról veszedelmekkel körülfogott Gyulai vár Erzsébet királynéhez kezdett hajlani, melly miatt annak kapitánya a' kormányt üressen hagyván, Zaberdius Mátyás Nagyváradi püspök, és vitéz ember a' király' számára vissza foglalta, és bárha I. Ferdinándnak meghagyásából ezen püspök

a' várnak erősítéséhez Ambruster Kristóf földmérő által szorgalmasan munkálódott volna is, mégis azt tökéletességre nem hozhatta, mivel a' Temesi és Lippai törököktől a' Nagyváradiak, és Gyulaiak szerfelett háborítattván, azoknak lecsendesítésében személyesen is harczolni kéntelen volt, mellyet a' Nagyváradi püspöki levéltárban feltaláltató levelei bizonyítának ekképpen:

Epistola Mathiae Zaberдини Ep. Varad. de an. 1554. Ex Archiv. Ep. Consist.

Turcæ Themesienses, et Lippenses provocarunt etiam probris milites Gyulenses, et meos Varadinenses in certamina singularia adeo, ut jam munera indecora se illis mittere affirmabant, nisi prodirent in campum, et quidem personis prope quadraginta. Non potui ferre injuriam illorum, sed nec diminutionem æstimationis militum horum confinium. Invocato auxilio divino, et accepto auxiliari exercitu 200 militum a Spect. ac M. D. Andrea de Báthor, Supremo Regni Capitaneo, convocatis festine servitoribus meis, coadunatis gentibus S. R. Majestatis D. nostri elementissimi, Varadiensibus et Gyulensibus, adjutus etiam auxilio aliquo Nobilitatis hujus Comitatus, statuto in termino comparuimus equitibus ferme mille ducentis, et 100 peditibus drabantis etc. Datum ex Claustro S.

Hieronymi 3. die Sept. 1554. Servitor Zaber-
dinus Varadien.

Ejusdem Epistola de anno 1555. Indidem.

Anno proxime praeterito cum factiosi cir-
ca Varadinum discurrebant, circa templum Oro-
diense (hodie Aradinum) fortalitium aliquod Ka-
zon Basha facere coeperat, nunc tamen castrum
erigi, ac quotidie muniri Halunbeg certo scri-
bit, ubi Zanchacum statuent, ita, ut ordini
Zanchacus de novo cum copiosiore exercitu
manere possit. Commiseram Dominis Capitaneis
Gyulensibus, ut cum exercitu proficiscerentur,
et plebem miseram a laboribus eiusdem castr
arcerent, depellerentqve, ac inceptam castr
munitionem, si fieri posset, intermittere curarent,
non tamen ut adversus hostem contra inducias
quidpiam adtentare deberent. — Varadini 19.
die mensis Januarii anno Domini 1555. Ma-
thias Zaberdinus Ep. Várad. —

És minekutánna ezen jeles férjfiú a' Gyu-
lai vidéket tökéletes csendességbe helyhezette
volna, a' tizáninnenti kerületben a' pártütők
által elfoglalt jószágokat a' tulajdonosoknak vis-
szaadta, az Erdélyi lázzadást lecsendesítette.
Petrovich Péter, ki Bátori' segedelmével Erzsé-
bet' részére Erdélyt visszafoglalni törekedett,
Szeghalom alatt Tahi Ferencz kapitány által tá-
borát szélyelyverte, Töldi Miklóst, 1-ső Ferdi-

nand ellen pártoskodót, öszverontván elébb Talpasi kastélyát, Váradra vitette, és fejét vétette; szent Adorjányi Csáki Pált pedig a' felséghez visszatérítette, és midőn a' Gyulai várnak kormányát a' király' rendelkezésből Magocsi Gáspárnak általadta volna, a' felség' és haza' nem kis kárára fáradt testét 1556. esztendőben Aug. 12-én a' halál az örök nyugalomra általszenderíté. —

Magocsi Gáspár 1556. esztendőben a' Gyulai kapitányságot általvévén, azonnal a' naponként szaporodott törököket Siria *) nevű faluban, Erdőhegyen, és Varsándon, a' hol kastélyokat kezdtek építeni, megtámadta, épületeiket öszverontotta, őket pedig elszélesztette; mindazáltal ama híres Zolimánnak a' környéken véghezvitt pogány dühösségétől megírtózáván, 's a' szinte 40 esztendőktől fogva szünteleni harczban eltikkadt magyar hazától reménylendő segedelemben nem bízhatván, a' kapitányságot még azon esztendőben letette, mellyek után elébb Egri kapitány' később Borsod, és Torna vármegyék' főispánnya lett.

---

*) Siria a' rómaiaktól maradt colonia, most Világos mezővárosnak neveztetik, de a' környéken lévő olah nép még máig is Sírának nevezi. Budai Ferencz Magyarorsz. Polg. Lexicon 2. kötet.

2. §.

A' Gyulai gyászos ütközet, és annak
a' töröktől való bévétele.

Magocsi Gáspár' elköltözésével a' kapitányságot átvette Bodogi Zeleh Benedek, ki is azt 3 esztendeig viselvén, minekutánna János Erdélyi fejedelemnek nyughatatlanságai miatt az ország békességben nem maradhatott, Szolimán pedig a' Gyulai várra nagyon ásítozott volna, tartván Ferdinánd király Szolimánnak nagy erejétől, Kerecsényi Lászlót *) Sziget váráról áthalozta Gyulára, a' ki Szathmárnál, Zágráb, és Ivanits váránál kitüntetett vitéz tetteiért érdemesített a' Gyulai kormányra, 's mindjárt kapitánysága átvételével a' jászokat, és kúnokat, Debreczenieket, Szegedieket, és más körül lévő városokat és helységeket (mellyek azelőtt az Egri püspöknek adóztak) adó és szolgálat alá vette, mellyért Verántz Egri püspök által a' királynak feladatván, Ferdinand ezen tettet nem csak helybe nem hagyta, hanem a' vár-, és városnak megerősítését újra is kötelességébe tette. —

Még ezen esztendőben a' király által hat ezer vasasokkal, mellyek közt magának is vala-

---

*) Kerecsényi László Zala vármegyéből nemes szüléktől származott, és a' katonai életben, kisebb nagyobb hivatalokban megbizonyított vitéz tettei által elébb Szigetvári, azután Gyulai kapitány lett.

nak 500 vitézei *) Székely Márton hadnagyával, és Bebek György vezértársával a' Szathmári várban szorított Zay Ferencz', és Balassa Menyhárt', szabadításokra küldetvén, alig hogy Kerecsényi Lászlónak Ecsedre történt megérkezését a' törökök meghallották, odahagyván Szathmárt, Malkocs Temesi basa Gyula felé sietett, kiket is üzőbe vévén Kerecsényi, és azokat Gyulától nem messze utólérvén, megütközött, és ezen bajvívás alatt Pongrátz Kristóf nevezetes ifjú egy lándzsaszúrás által elesett. —

1563. esztendőben Maximilian király' koronáztatásán jelenvolt Kerecsényi. Henyei Miklós vitéz bajtársával, és Kerecsényi László Slavónia' zászlóját hordozta **), Henyei Miklós pedig aranysarkantyús vitézi czímmel díszesítettett.

Az országgyűlésről hazatérvén Kerecsényi, 500 vitézeivel segítségekre ment Lázár, és Balassa Menyhártnak a' Szamos mellé, a' hol Székely Márton nevű hadnagya a' törököktől elfogattatott, Géczi János pedig nagy sebet kapott, elejtvén ezen viharban Bagi Lippai bégget, mellyre a' törökök a' csatapiaczt üressen hagyták. — Hazatérte után tapasztalván László a' törököknek a' szomszéd várakból való kicsepöngásokat, azok közül sokakat elfogott, és

---

*) Bethlen Farkas Erdélyország történet. 2. kiadás. és lásd Budai Ferencz Magyarország Polgári Lexicon II. darab.

**) Bél Mátyás adparatus ad Hist. Hung. p. 313. in Commentar. Joan. Lielhii et coronatione Maximiliani. —

ugyanekkor a' Boros-Jenői Mechmet basa' fiát Kuczogot is elfogván, azokat morvaországi Niklasburg várába zárata, kik között 16 török főtisztek valának, kik bélátván az öröknek kevés számmal való léteket; éjjel fegyvereiktől megfosztván, és jobbára megöldösvén, szökéssel kerestek magoknak menedéket *).

Továbbá bizonyossá tétetvén Kerecsényi ama reszketős szakállú török Szolimánnak hetedikszér is nagy táborral Magyarországra való kijöveteléről, 1566. esztendőben az országgyűlésre sietett, a' hol gróf Zrínyi Miklós és társai a' királyt és ország' rendeit Szolimán kérészületeiről értesítvén, segítséget kérének **). Haza térvén onnan, azonnal a' várat oltalomhoz készítetté, és a' sánczokat vízzel tele ereszteté. —

II. Zápolya János esmérvén a' Szolimán' erejét, jó előre bélátta, hegy Kerecsényi László nem lesz képes a' Gyulai várat királya' részére megtartani, Báthori Kristóf Váradi kapitányt (Kerecsényi László első feleségének, és a' Nagy lengyel király István' testvérjét) követül küldi hozzája, hogy adná által a' várat Zápolyának, úgy legalább nem török, hanem keresztény kézbe jutandana, de Kerecsényi ezen követségre keveset hajtván, illy röviden válaszolt sógorá-

---

*) Lásd Spangár András magyar krónikájának 279. lapján. —

**) Budai P. Hist. Lexicon 2. darab K. betű. —

nak: „ Calvum tondet Regulus vester , neque
 „enim ego scenico ac larvato arcem tradam , et-
 „iamsi mihi occumbendum fuerit“ *) , azaz ,
 a' ti pünkösdi királyotok (Zápolya) csak a' ko-
 paszt borotválja , én olyan állorczás királynak
 a' várat oda nem adom , ha itt kell is meghal-
 nom **) Hogy Báthori Kristóf sógorától haza-
 tért , csakugyan bétellyesedett a' török kászó-
 lódást terjesztő hír , mert Szolimán Drinápoly-
 ba megérkezvén , azonnal a' Görögországi béget
 (ki testvérhúgának fíja vala) Pertáf basát óhaj-
 tása szerint több basáknak segédseregeivel , ösz-
 vesen 123,000 főből álló táborral Gyula vár-
 nak megvételeire parancsolá ***). Meg is indult
 emez ragadozó csordájával , mindenütt , dúlt ,
 rablott , a' földnépet rabszíjra fűzvén , csapaton
 ként barom módra hajtotta , számos helysége-
 ket pedig felgyujtván , hamuvá tett.

Meghallá Kerecsényi , hogy Pertáf táborát
 Kétháznál pihentetné , vitézi elszánással eltik-
 kadt táborá' jobb szárnyát megtámadván , olly
 szerencsével harczolt vitézeivel , hogy azok köz-

*) Betlen Farkas Tom. II. pag. 94. a' követségről. —

**) Budai az említett részben K. betű. —

***) Spangár András magyar Krónika , a' török erőt 60,000 , Do-
 naustrand Pertáf népét 36,000 , a' Temesi basáéval együtt-
 80,000 , Forgács Ferencz N. Váradi püspök. In rerum Hun-
 gariac. suí temporis Commentario , Pertáf erejét 70,000 ,
 Temesi basáét 10,000 bolgárok 3000 , tatárok 40,000 , 's
 így öszvessen 123,000 főből álló volt a' tábor. —

zül előlegesen is 1200at' hagyta a' csatatéren vérben fetrengve. Ezekutánn a' török tábor a' Gyulai vársáncz *) mellet telepedett meg, és másnap, azaz Julius' 5kén Pertáf követé által a' várat feladatui kívánta, mellyről Kerecsényi hallani nem akarván, Pertáf a' víznek csatornákon való lecsapolásához fogott, mellyet Kerecsényi Balásdi Márton' kémjétől megtudván, a' várat Reitman Bernát német vezérre bízta, ő pedig 600 vitézeivel olly váratlanul támadta meg az ellenséget, hogy azokat a' munkától elszélesztvén, sokakat közzülök levágdosván, nem kis nyereséggel tért vissza.

Fogcsikorgatva hallá ezt a' bosszút szomjúhozó Pertáf, Szent-Jakabhava 17én nagy dühhel iramlott a' várnak, és városnak, és bárha sűrű lövöldözései a' magyarokat annyira rémülésbe hozta is, hogy azok a' külső városba húzódni kényszerítettek; mindazáltal a' vár' ormairol ropogott ágyúzás is nem kevés veszteséggel taszítá vissza a' borzasztó Alláht ordító jancsárokat, annyira, hogy csaknem egyformálón a' viar, — de a' magyarok se hagyván el a' Jézus' nevét, a' midőn a' szent Ferencz' rendén lévő leégett monostorbol a' tisztes atyák a' várba szorúltak, a' várbéli polgárság letérdel-

---

*) Vársáncz a' Gyulai várhoz tartozó sánczok lévén, ezen szóto veszi nevezetét Gyula-Varsánd, melly most mélt. Névery Elek úr' birtoka. —

ve könyörgött a' mindenható' oltalmáért és bár sűrűen zúzta is vissza Kerecsényi a' vár' falait meghágni törekedő csalmás pogányokat az egyvelges vérpatakba, mindazáltal vissza nem nyomhatta addig, míg Baldegarus *) a' várfokra húzott réz ágyúkkal hasonlíthatatlan nagyobb veszteséggel vissza nem kényszerítette, de nagy vesztesége volt itt a' várbélieknek is, mert a' vár' bástyáin felállított védtáblákat az ostromlók szélyellövéldözvén, 'sa' sűrű tüzeléstől szélyelrugott három réz ágyúk **) a' vitézek közül többeket, de magát Baldegarust is a' legnagyobb kínok között végezvén ki, sokak örökös nyomorúságba estek.

Ezen véres ütközet után mind a' két részről négy napig nyugodtan álltak, melly alatt Zápolya ismét elküldé Báthori Kristófot Kerecsényihez, hogy tőle Gyula várát részére felkérné, de a' török basa ötet sógorához bé nem ereszté, hanem vele jött Borbély György ifjenczot egy török tisztel bébocsátotta, a' mikor Kerecsényi újra azt válaszolta, hogy ő becsülete', híre' kisebbsége, és Maximilián király' világos rendelése ellenére (kniek hűséget esküdött) a' várat senkinek fel nem adhatja, készebb inkább

---

*) Baldegarus, talán valde carus, olasz tábori-ingenieur, a' vár, falai, és bástyái' újítása és ágyúk' öntése végett volt Gyulán.

**) Ezen szélyel szakadt rézagyúbol éppen a' gyújtólýuktól valami 50 font 1829. esztendőben találódott a' mélt. uraság' kertjében.

életét elveszteni, mint a' várat valakinek feladni. Látván Báthori sógorának nemes elszánását illy tartalmú levelet készített: —

„Ha csakugyan eltökélt szándékosd vagy a' várat Pertáfnak és Zápolyának fel nem adni, tehát csak erősen tartsd magadat, mert a' törökök' mozgásiból úgy látom, hogy ők az ostrommal felhagyni kívánnak, én is rövid időmúlva segítségedre jövök“. — Még a' czédulát Báthori bé se fejezhette, a' midőn magát majd halálos kelepczébe hozta, mivel hirtelen a' basához hivatattván, annyi időt sem találhatott, hogy azt elrejtethette volna, hanem azt kezében lévén kénytelen tartani; a' basával való beszélgetés közben a' földre találta ejteni, egyedül az szolgált szerencséjére, hogy igen bőv és hosszú köntösbe volt öltözve, melynek alsó prémie az elejtett papirost bétakarta, hogy tehát el ne árultatnék, zsebkendőjét önként kezéből leejté, 's annak felvételével észrevehetetlenül a' papirosnak birtokába jött*).

Ekképp Báthori a' basától megszabadulván, siker nélkül Nagyváradra haza tért. Pertáf basa' második követjét is tántoríthatatlan elszánásáról bizonyossá tévén, azon hónap 21én Pertáf a' várat újra ostrom alá vette, és ezt 19 napi szünteleni tüzelésével nem bírta annyira elcsüggeszteni, hogy magokat feladják, mert

---

*) Bethlen Farkas Tom. II. Budainál a' K. betű alatt.

az Egri kapunál már majd a' győzedelmi-zászlót felütni akaró jancsárt Földváry István a' vár' falaihoz támasztott lajtörjáról lebuktatta' Jász-Lukács pedig a' veszett jancsárokat győzve visszanyomta a' Kaszaperi kaputól*). Kerecsényi László, Gétzi János, Serény Miklós, Keledi István, és Moronyi Tamás, — valamint a' közép kaputól, Henyei Miklós, Zichi György, Ocharovich Demeter, Balásdi Márton, Melits György, (minden kapuhoz egyenlően felosztva) olly dicsősséggel verék vissza az ellenség' dühös csoportját, hogy a' törökök reménytelenül 4900 holtakat hagynak a' vár' falai alatt, mellyek után a' török a' vársánczhoz kihúzódván, a' midőn fáradt népét nyugtatná, Kerecsényi vitéztársaival éjtszaka reájok rohant, s olly rendkívül nagy zavarba hozta a' tábornok, hogy, mintegy álomból felriadtak, egymást öldösték, némelylek a' Körös vizébe fuladtak, a' kik pedig el nem futhattak, jobbára lekaszaboltattak; az ágyúkat magokkal el nem vihetvén, lyukaikat vas szegekkel beszegeztek, és haszonvehetetlenné tették, végre feldúlásával az egész tábornak, megrakódva zsákmányokkal, foglyokkal és drágaságokkal, a' várba visszatérének. Henyei Miklós, ki sisak nélkül ment a' várba, szemén feljül sebet kapván, a' magyarok' nagy

---

*) Budai, Ferencz P. H. való Lexicon.

fájdalmára, életét, mint jó vitéz a' hazáért dic-
csösségesen végezte.

Melly reménytelen vesztéségen a' basa fel-
dühödván, Kerecsenyit népével együtt a' vár-
ba bérekeszti, és ahoz még Maximilián' követ-
jét Gyulai Pál Andrást sem ereszté bé, min-
den kitelhető erővel Kisasszonyhava 20-kán a'
várat 4 oldalrol harmadszor ostrom alá vette,
40 legnagyobb faltörő ágyúival, 's mindannyi
ostromló-kosokkal, megkettőztetett erővel, a'
várat halomra dúlatni parancsolta, melyek a'
hajnalt bé nem várván, a' mint a' gyalog és
lovasság a' várhoz tódúlt, a' magyarok által
készített négyszegű hegyes vasakba 5000en fel-
akadtak, kik között 3 sandgiak is vala *), és
bárha ezeken kívül a' magyarok, szurok, gyan-
ta, bűdöskő, és puskaporral vegyest golyóbis-
sokkal a' vakmerően vívó ellenséget zápor mód-
ra lövöldözték, mindazáltal a' váron legkisseb-
bet sem tágító ellenség által halálos sebbe ej-
tett bajnoksáraitól történt megfosztatásával Ke-
recsenyi segedelemérkezés reményével Pertáftol
8 napi fegyvernyugvást kért, melyet néki meg-
adván, Radovich Márk követjét hozzá küldötte,
ki Kerecsenyinél illy módon kezdé beszédjét *)
En, a' mint tudjátok, keresztény származású
vagyok, ámbár töröknek lenni láttatom, a' ke-

---

*) Donand Strand pag. 178.

*) Lásd Forgácsnál, 's Budainál.

resztények eránt való ájtatos indulatból éppen ki nem vetkeztem. Ugyanaz vagyok erántatok , a' ki azelőtt is voltam , továbbá jelentem , hogy még néktek valami a' békességre , 's idvességre nézve hátra vagyon , ha magatok azt önként meg nem vetitek ; elég erőssen ellentállottatok ez ideig a' hatalmas ellenségnek , a' dicsőségért eleget harczoltatok , megvallom és dicsérem az állhatatosságot , de ezen szerencse nem marad ezután is veletek . Ha bizonyos segítséget közlebről reményltek , intlek titeket , hogy az ellenség' fenyegetéseit megvetve , nyakas állhatatosságban maradjatok . Ha azomban a' ti királytok Szigethről segítségtekre nem érkezend , a' mit ugyan mondhatok , már fel van tartóztatva , minthogy Szoliman (kinek történt halála még titokban vala) a' tatárok , havasi Oláh- és Erdélyországi fejedelemségek öszveforradt , és kihívott erejével királyotok ellen siet és igyekszik ; mi segedelmet reménylhettek tehát tőle , ha szóval nem mondom is , érthetitek . Mi tartóztat tehát imé titeket attól , hogy minden tisztelességgel élteteket , melyet az ellenség néktek önként ígér , megtartani nem igyekeztek , midőn bizonyosan (a' netalán érkezendő segedelem miatt Gyulának bévetele után) azt jó híretekkel együtt el fogjátok veszteni *) Elteltével a' nyolczadnapnak , sem a' királytól , sem Bá-

---

*) Lásd Betlen Farkas 2. kötet pag. 140 144.

thoritol segítség nem érkezvén, de különben a' basa is várván végelhatározását, a' nép az éhségtől elkénszeredve, a' német sereg' vezetője báró Wolf Gellért és Reitsmann Bernát a' néppel egyetemben a' vár'feladására ismételt kéréseikkel unszóltatván *), minekutánna mindenektől el volt hagyatva, majd csak 50 fegyvert fogható katonái maradtanak, tanácskozást tartván, kilencz héti dicsősséges győzedelme után Szentmihályhava 1-ő napján Géczi János' ellenmondása mellett, a' várat, 's annak kulcsait Pertáf basának hitére, oly erős kötés mellett, hogy az őrző katonák, valamint a' várbeli nép házibutyoraikkal, lovaikkal, kézfegyvereikkel, zászlóikkal (az ágyúkat kivéven) minden egyéb jószágaikkal mindnyájan szabadon bocsáttassanak, és még ezekenkívül adjon a' basa 400 szekereket, a' betegek' és sebesek' motyói alá **), általengedé. Ezen kötés' megtartását a' basa ugyan hitére fogadta, és három előkelő török tisztekkel megerősítette, és úgy azután harmadnapra a' várbeliek költözködni kezdvén, alig értek ki az Egri kapun (útjokat a' két oldalt álló spáhik jancsárok között lévén kénytelenek folytatni) azonnal a' jancsárok a' szekereket fosztogatni kezdették, az ellentálló magyarokat levagdosták ;

---

*) Ugyanannál pag. 142.

**) Lásd Budai P. Lexicon II. darabját, Detsi Osmonographiájának II. rész §. 246.

mellyért Kerecsényi a' táborba állott Lippai bégnek panaszt tévén, az a' basához visszahivatta, mintha ő vele beszédje lenne, beszélgetés közben a' jancsárok reája rohantak, és kezére, lábára vas bilincseket tettek, a' többi keresztényeket pedig üzőbe vették, úgy, hogy csak kevesen szabadúlhattak ki pogány kezeik alól. Voltak olyanok is, kik magokat védelmezték. Életektől megfosztattak névszerént Ogharovich Demeter, Jász Lukács, Marincsi és Moronyi Ferencz bajnokok; Földvári István, Géczi János szaladással nagynehezen magokat megszabadították *) Fekete Demeter, ki előre gyanítá a' török' álnokságát, még a' vár feladása előtt magát soha meg nem adni elhatározta, melly szavának ura is lett, mert kiindulása előtt Gyula várnak áldomását megitta, és még e' fellett lova' torkát is részesítette egy icze jóféle borból, mely annak olly elevenséget ada, hogy a' török táboron keresztülágva gyors lován szerencsésen elnyargalt **), ámbár sokáig üldöztetett, mégis el nem érettethetett, mivel az alkonyat is néki kedvezett. Zichy György és Serény Miklós egynehány jancsárok' leapritása után a' nádas helyekre húzván magokat, csak éjjel folytatták útjokat Várad felé ***) külön utazván,

*) Bethlen Farkas 143. lap. Budainál II. darab 127. lap.

**) Budainál azon könyv 7. lapján.

***.) Détsi Osmouographia II. rész §. 245. Budainál III. darab 614.

oldal, ugyanott Budai és Détsi könyveiben.

történetből egymásra találkoznak, 's egymást töröknek vélvén, a' sötétben kardra keltek, és mig egymást szavokrol megösmerték, addig magokat jól megvérezték, melly után magokat Váradon gyógyíták. Kéledi István 400 darab arannyal szabadította meg magát. Milits György és Balás Márton elevenen fogattatván el, sanyarú fogságba tétettek, a' sebesek és nyomorúltak többnyire mindnyájan felkonczoltattak, söt elevenen is eltemettettek.

Kerecsényi nagy őrizet alatt Nándor-Fejervárra kísértetvén; ott a' legmélyebb tömlöczbe iszonyú rabságban sanyargattatott. Az 1567k esztendőben, a' midőn Konstántinápolyi követtségéből Hosszútóti György Bécsbe utaznék, meghallá Kerecsényinek szomorú helyzetét; felkereste, de engedelmet a' vele való beszélésre nem nyerhetett. Mind a' mellett Kerecsényi László, Hosszútótinak egy levélben megírta, melly rettentő sokat szenvedett ő Gyula várában, mely hijába várta ott naprol napra az ígért segítséget, hányszor verte vissza a' vár öszveroskadt falaitol a' törököket, mennyi éhséget kellett népével szenvedni, és micsoda szorultságban volt kénytelen a' várat feladni, a' midőn már nem volt azt képes óltalmazni. — Ezenkívül még barátihoz is irdogált, hogy tenének folyamatba a' király előtt az ő kiszabadítását, hűrüladván; hogy a' Fehérvári bégen, (ki a' magyaroknál van fogva) vagy pedig tu-

lajdon kezével fogattattakon, melyek még jószágában lennének, könnyen kiváltathatnék, és bárha lelkiismerete ötlet legkisebbel sem vádolná, a' kiváltás után a' királytól kimutatandó börtönben kész mind addig türelemmessen szenvedni, míg az ő ügye megvizsgáltván, a' reá hozandó ítélet kimondatik. De a' királynál Gerhárd német vezértől *) hívtelenségről el lévén vádolva, pártolásra nem talált, 's így sem az udvartól kiváltását, sem Báthori sógora által a' kiszabadulást nem reménylhetvén, a' reája közelítendő csúfos, és kínos halált megelőzni kívánván, Belgrádban mérget ivott, ezt Devecséri Péter, a' Báthori Zsigmond fejedelem^r török tolmácsa, mint szemmel látott tanu, bizonyítja.

§. 3.

Gyulának a' török' járma alatt 129 esztendei szenvedése, és attól való megszabadulása.

Az 1566. esztendőben véghezment véres háborúban Gyulának puszta falai török birtok alá esvén, azonnal annak elfoglalása után Pertáf

---

*) Bethlen Farkas de rebns Transylvanicis II. könyv 145. és 146. Budaimál a' K. alatt folytatólag világosabban.

minden erejét Jenő, és Világos vár alá fordította, melyeket egynehány napokig ostromolván, látták a' magyarok, hogy a' pogánynak nagy erejét meg nem birhatnák, nehogy a' Gyulaiak' szomorú példájokra a' kötetendő frigyben ők is megcsalattassanak, vagy mindnyájan sanyarú fogságba ejtessenek, Segnei vitéz' tanácsa után éjtszakának idején üressen hagyván a' várakat, szökkés által magokat megszabadították, ekképp a' körülbelől lévő várak mind török iga alá jutván, a' midőn Szolimán már Szigetvárat is, gróf Zrínyi Miklósnak dicsőséges halála után bevette volna, Maximilián seregét Bécs alá húzta, 's ekképp az alsó várak szabadulást nem is reménylhetvén, török iga alatt nyögtek, de soha meg nem állapodott békességben, mert az Erdélyi fejedelmek közt a' békételenség meg nem szünhetvén, 1595. esztendőben Báthori Zsigmond és Oláh Mihály vajda ama kevély Szinán basát háromszor keményen megvervén, Lippát és Jenőt tőle visszafoglalák. Több ilyes szomszéd várak' ostramlásainak súlyját legjobban érezte Gyula, melly a' töröknek legbátorságosabb és legkedvesebb lakhelye volt. Igyekezett ugyan II. Rákóczi György azt visszavenni, mert 1660. esztendőben Gyula alatt hatalmasan megütközött Ali basával, a' ki őtet halálos sebbe ejtvén, Nagyváradon meghalt, Ali basa pedig még azon esztendőben Váradot bevette. — Ezen időszakaszban bárha az ország

a' támadott sok zűrzavarok miatt kívánt békességgel nem élhetett is, mégis különös isteni gondviselés vezérlette I. Leopold koronás királyunk' fegyverét, mert a' törököknek 1686. esztendőben Budáról történt kiűzetetésével, hajnallani kezdett Gynlának is szabadúlni óhajtó reménye, mert 1692. esztendőben megértvén Kasztelli generalis *), hogy Januarius' Gán egy török basa Gyuláról 8 lóval magyar öltözetben Nagyváradra érkezett, a' tábor' hátor-ságosabb elhelyeztetése végett, és mivel a' legbizodalmasabb Gyulai várat ezen környékről szerzett élelembéliekkel rakták meg, Kasztelli generalis minden a' körülbelől lévő helységek-ből Gyulára szállítandó természetűeket 's élelembélieket elfoglalván, 9-ik Jan. reggel, három vasas regiment, 100 muskatérosokkal, és minden az ostromhoz kívántató ágyúkkal bombákkal 's gránátokkal még azon nap Ufaló (Ujfalú) alá ment, a' hol Molnár ezere-des 6 rend hajduival, és Auersperg' újonnan felállított husárjaival egybekapcsolódva Biekes (Békes) alá húzódott, a' hol az ellenség' nagyobb veszteségére, egybeforradván a' lovas és gyalog ráczokkal, jobbról Gyulához egy mértföldnyire a' legnagyobb csendességben megszálot-tak. Auersperg, a' ki ezen tábort kormányozta,

---

*) Theatri Europaei ab Mathia Merians Francofurt. aban. 1691. usq. 1695.

több vitéz társaival tanácskozáván, abban állapodott meg, hogy a' külső városokat meg nem szállják, hanem magokat elosztván, Molnár ezeredest hajduival jobbról az Assaper (Kaszaperi), a' ráczokat balról a' gyalog lovas muskatérosokkal és huszárokkal, a' közép-kapuhoz elrendelték, és mivel a' várnak három egymásután fekvő külső-várossai mindenik egymástól vízsánczokkal és felhúzó-hídakkal megkülönbözve valának, halálosbüntetés alatt a' katonaságot a' rablástól eltiltván, abban egyeztek meg, hogy egyszerre a' külsővárosokon keresztülütvén, a' várba bétörjenek, a' minthogy Jan. 15én reggeli 3 órakor táborhelyekről elmozdulván, éppen a' midőn a' várban 6ot ütött az óra a' vigyázatlan őrökön keresztül, a' nélkül, hogy az ellenség csak legkisebb mozdulatot észrevett volna, a' legmélyebb álomba találva, mind a' 3 kapun keresztül a' külső-városra fél óra alatt bétörték, és azon első tűzzel minden az útszán, és házban találtató pogányokat egy szálíg lekaszaboltak. Mivel azomban, a' ráczok, és az Újfalusi magyarok jókor reggel a' rabláshoz hozzáfogtak, mellyeket a' commandirozó generalis minden szorgalma mellett is a' kincsektől megvakodva előre nem mozdíthatott, a' török a' legnagyobb sietséggel magát a' vár előtt szekerekkel körülkerítvén, annak háta megett a' császár' népével szembeállott annyira, hogy a' generalis csak a' vasasokkal volt kénytelen helyt

tartani, és még azoknak is egy részét a' külsőváros' meggyújtására fordítani, mely mind két oldalról történt tüzelés által annyira lángba borultak a' külsővárosok, hogy annak világa N. Váradig, és 14 mértföldnyire Debreczenbe ellátszott, és bárha igen soká tartott ezen ostrom, mindazáltal a' várhoz semmiképp nem közeledhetvén, visszahúzódni kénytelenítették. Melly véres ütközetben, a' holtak és sebesek, ráczok, németek, és magyarok 50, a' törökök' részéről pedig 300 valóságos fegyveres, és 500 asszony és gyermekek maradtak a' csatapiaczon, ugyanekkor a' Gyulai bég is egy ingben ugrott el, a' felesége és házicselédjei pedig nagyszámú néppel fagságba estek, kik elfogattatások' alkalmával azt vallották, hogy ezen ütközetre a' várbán még gondolat se volt, hanem azt hallották, hogy a' Jenői várnak visszavételére készülgettek.

Melly Váradra elhatott tűzvilágot a' N. váradi törökök elébb oda magyarázták, mintha a' Gyulai szénatár' meggyúlása okozta volna, megértvén pedig a' nemvélt véres ütközetet, azt igen neheztelték, a' Temesvári basa pedig a' Gyulaiaknak új fegyveres erővel, valamint élelembéliekkel segedelmekre jött, de a' csak nem messzire húzódott császár' népe a' török' mozdulatira szemesen ügyelvén; minden segedelmekeket nyújtó utakat elzárt, és mivel a' N. Váradi vár véres ostrom által ezen esztendő.

Jun. 5-én Häusler generalis által visszafoglalódott, a' törököknek Gyulára kellett húzódní, a' kik is a' N.Váradi capitulatio 7-ik pontjának bizonyítása szerént minden megmaradott erejekkel (össvessen 2000) Gyulára szállítottak, ekkép a' Gyulai várnak védserege valamennyire megerősödven, de a' Temesváriak által is szerfelett gyámolítottván, Häusler (Házi) *) generalis' minden iparkodásai mellett is a' Gyulai vár ostrom alá nem vétethetett. 1694. esztendőben gróf Guttenstein és Bersetti generálissal kikémlelvén a' Gyulai tájéket, a' midön a' folyóvizeket, és mocsárokat befagyva találta minden erőt a' N.Váradi és az Erdélyországi határszélekről gyorsan Gyula alá indított, de 28. Jan. egy ködös esső által a' fagy felfakadván, iparkodása füstbe ment, és a' fegyveres népet téli tanyázásokra visszarendelte, elzáratván minden utakat, hogy a' Gyulai vár szükségire legkissebb élelembeli sem szereztethetett. —

Meggátolta őket a' császár' népe minden oldalról, és nevezetessen

1-ör A' midön a' Tököli pártossai a' szükségűtől kénszeredve még a' felségtől nyert kegyelem előtt Veterani generálisnak meghódolván, Petrozzi Febr. hónapjában hatszáz huszáraival Vipalankánál Belgrád mellet 300 törököt, kik a' Gyulaiaik' számára sok élelembélieket

---

*) Lásd Theatri Europaci pag. 579.

öszvegyűjtöttek , mind lekaszabolta , és élettá-
raikat mind hamuvá égette. —

2-or Julius hónapjában ismét 700 fegyve-
res természetűek' szerzése végett a' várbol
kiszállott , melly alig hogy general - őrmester
Polandnak tudtára esett , gróf Nath ezredest
600 vasasokkal utánnok rendelvén , csak hamar
20at közzüllők levágtak , a' többiekkel pedig a'
fegyvert letétetvén , minden ellentállás nélkül el-
fogtak , minden élelembélieket , természetűe-
ket 500 darab lóval tőlők elfoglalván. —

3-or Noha 3500 embernek Tausak (talán
Sarkad) alá történt hirteleni , és Poland gene-
ralis észre nem vett kiütéssel minden lovon egy
zsák lisztet a' várba bészállítottak , mindazáltal
ellent nem állván a' nagyvezér' egész ereje , 's a'
megérkezett tatárok , gróf Veterani , és Grons-
feld generalis minden utakat úgy elzártak ,
hogy bárha a' Temesváraiaknak nyujtott segedel-
met meg nem gátolhatták , mégis Gyulára a' jár-
hatalan mocsárok miatt semmi élelembeli sege-
delmet nem küldhettek ; és —

Ekkép a' Gyulai várba szorúlt törökök az éh-
ségtől egészen ellankasztva magokkal is jól te-
hetetlenek lévén , a' Gyulai vezér tulajdon fiját
a' jancsárok agáját 60 törökkel Temesvárra se-
gedelemért küldötte , kik is , midőn a' Maro-
son keresztülhatnának , a' Gyulai vezér fija a'
Szegedi hajduk által megesmertetvén azt 30 tö-
rökkel elfogták , és minden arányaiktól , és

gyöngyeiktől megfosztották. Látván a' Gyulai vezér magát minden reménységtől megfosztattva, elküldi effendi Ibrahim Mahomedet, Oda basat, és Mechmetet, a' Szegedi general-örrmester báró Houchni Józsefhez a' Gyulai várnak általadása eránt, kivel a' felsőbbi királyi helybehagyásig következő eggyességre léptek : *)

a) A' táboritárat (Zeughaus) minden nagyobb kisebb eszközeivel, löporral, tábor-eszközökkel, és földabroszokkal, a' várban, és külsővárosokon találtató akármelly néven nevezendő fegyverekkel a' general-örrmesternek általadni köteleztettek, azonkívül minden föld alatt elrejtett gyujtószereket, löport, és titkos útat mahomedanusi hitekre felfedezni, nehogy legkisebb írávasságok által kiköltözködésekkel a' város tűz által megemésztessék. —

b) Köteles legyen a' török minden keresztény foglyokat minden bántás nélkül szabadon bocsátani.

c) Minden a' várba béhúzódott idegeneknek ruháikkal, javaikkal, lóval, kocsival a' Maroson által Temesvárra 5 nap állapítván költözködéské, minden dobszó, és zászló nélkül, csupán a' jancsároknak engedtetett meg egy zászló, a' dulakodó ráczoknak pedig azon kötelezések mellet, hogy magokat megadják,

---

*) Lásd ex Libr. Theatri Europaei pag. 585 ad annum 1694.

és engedelmesek lesznek, a' várban való maradás olly ígérettel engedtetett meg, hogy azok adósságaik miatt nem fognak háborgattatui. —

d) a' törökök kiköltöztetésére 350 kocsi, és 50 felnyergelt ló ajánlatott.

e) A) törököknek megengedetett, hogy a' magokat elvinni nem akart javakat szabadon eladhatták. —

f) mindjárt ezen kötéseknek a' király által leendő helybehagyása után, a' szekerek' és lovak' érkezésével a' törökök útnak indulni köteleztetnek. —

g) a' foglyok mindaddig Szegeden feltartóztatnak, míglen a' szekerek' és lovak' kiállításával a' török sereg minden legkisebb kár nélkül ki nem költözködik, azontúl pedig szabadon eresztessenek. —

h) a' kiköltözendő népnek az élelem' és természetnyeliek' pénzen való vétele megengedetett. —

i) valamint a' törököknek minden legkisebb bántás nélkül való utazások elrendeltetett, úgy részükről is kikötöttetett, hogy útikban senkinek kárára vagy alkalmatlanságára lenni nem szabad. —

k) A' Gyulai nagyvezér, és az egész török sereg' nevében kötelezik magokat a' követek arra, hogy akármelly erős, vagy gyenge fegyveres, vagy élelembéli segítséget egész a' vár' általadásáig semmi oldalról senkitől el nem

fogadnak, és mahnmedánusi hitekre fogadják, hogy a' várba bé nem bocsátják. — Melly előrebocsátott egygyességet két példányban elkészítvén, az egygyességtévő felek nevek' aláírási-val erősítették, és megpecsételték szabad királyi Szeged határszélvárában 11-21. Deczemb. 1694.

Melly egygyesség Liebenberg kapitány által 25. Deczemb. ő felségének (Leopoldnak) bémutatódván, és még azon estve ő felsége' neve' aláíráásával megerősítettvén, minekutánna a' nevezett kapitány a' helybehagyott egygyesség általvételekor ő felsége által egy arany lánczon függő mejjképpel megajándékoztatott volna, útját a' legnagyobb gyorsasággal Szegedre folytatni parancsoltatott. —

Minekutánna tehát a' török a' Gyulai várat feladni kényszerítettett, mindjárt a' király által elfogadott egygyességnek megérkezésével a' törökök a' várból magoktól kiköltöztek, de a' nagy hó, és szekerek' hijánya miatt a' külsővároson magok' erszényéből ugyan, de illendő áron élőködtek 9. Januártól 1695 egész 19kig a' mikor a' szekerek kiállván, kemény és bátorságos őrizet mellett Lippán keresztül Temesvárra szállítottak. Az egész török sereg 1500 főből állott, és azok közzül csak 200 foghatott fegyvert. Ez volt a' 6ik vár, mellyet Székesfejérvár' Szigeth', Eger', Munkács', Kanicha' megvételével nem valami nagy vérontással, hosszas háború után, I. Leopold visszafoglalt. —

Nem volt már sem Erdély- sem Magyarországon egy hely is, melly 1. Leopold' birtokába nem jutott volna, csupán Temesvár; a' hol a' Gyulaiak (noha csekély erejek, és nagy éhség miatt valának kénytelenek a' várat feladni) igen rosszul fogadtattak, mert a' kormányozó több tisztársaival a' Belgrádi seraskir parancsolatjából Belgrádra vitetvén, kemény tömlöczre vetettek, a' hol velek igen pogányul bántak, mert némellyek sinorra ítéltetvén, keményen megbotoztattak, végre pedig a' köznéppel együtt legkeményebb várbeli munkákra fordítottak.

4. §.

Gyulának állapota a' török járom alól lett kiszabadulása után.

Nem sokáig lehetett Gyula a' töröknek elmenetele után kívánt békességben, mert a' török által befészkelte rácok (kiknek engedetlenségek felyebb a' capitulatio' c pontja alatt megemléződött) nagyon elszaporodván, a' vidéken sok pusztításokat tettek, a' kik 1703ban II. Rákóczi Ferencznek generalissa Károlyi Sándor által *) lecsendesítették ugyan, de csak hamar ezen szerencsét hasznára kívánván fordí-

---

*) Budai Ésaías Magyarorsz. histór. III. rész.

tani Rákóczi, ugyancsak Károlyi Sándor által 17 napig ostromoltatta a' maga részére, sőt a' várat minával próbálta is felvettetni; de reá nem mehele, a' mikor a' máig is fennálló négyszegletű vár a' kapu felett, és annak ellenébe megrepedt *).

Kitisztíttatván tehát a' Gyulai vár a' ráczoktól, minekutánna Pálfi Jánosnak, és Károlyi Sándornak vitézségek által Rákóczi és Bercsényi az országból kiűzetettek, Gyula a' magyar korona alá visszaesett, melly az egész vidékkel a' hozzasz harcz' siralmas veszélyeit omlott falakkal ábrázolta. Ekkor 17-ik Károly császár és magyar királytól 1719. esztendőben Harruckern János György, a' ki 1722. esztendőben magyar indigénává, 1729. esztendőben bárói rangra emeltetett, 1732. esztendőben pedig Békes vármegyének főispányává tétetett, a' ki sok száz-ezereknek a' f. aerarium' számárra való keresése által magát a' királyi udvarnál nagyon érdemessé tette, az egész Békesi, Csongrádi és akkor Záránd vármegyei fiscalis jószágokat csekély áron leginkább azért nyerte

---

*) Károlyi Sándor 1711. Jan. 11-én Gyuláról Pálfi Jánosnak vitt levele, a' kire volt bízva a' Rákóczi zenobonának lecsendesítése, a' ki azt szerencsésen véghez is vitte. — Benzur pedig in compendio Hungariae geographico ezeket mondja: Secu xo nostro seditiosi, qui partes Francisci Rákóczi tuobantur, 17 dierum spatio cam oppugnabant, (nempe quod interior arx formae quadrangularis superest) nec vi tamen, nec cuniculis quidquam proficiebant.

meg, mivel ezen elpusztúlt vidéknek jövedelme a' sok háborús viarok miatt igen csekélynek jelentetett bé Thau Albert Szegedi cameralis praefectus által; minthogy pedig az 1723. esztendőben költt királyi adománylevélből sok puszták kimaradtak, azok az 1736. esztendőben kiadott új adománylevélben helyrepótoltattak, mellyek az első szerző által megszálltatván, most mint nagy gyarmatok állanak.

5. §.

Gyulának újra való megszállása.

A' szerző rendbe se szedhetvén ezen pusztavárost, a' vidéki parasztok magokat felüték, azon szín alatt, hogy ők Rákóczit akarják segíteni *), 1735. esztendőben a' Gyulai vidéken hallatlan pusztításokat tettek, sőt Sebestyén János vezérek által **) a' Gyulai várat akkori alispán

---

*) Rákóczi 1735. április 8-án Rodostón halt meg a' török földön, kinek fja József a' török császár által Erdélyi-fejedelemnek neveztetvén, a' parasztok felindulásának lehetett indítóoka.

**) Sebestyén Jánosnak a' várat felkérő levele (Prot. an 1735. pag. 560. Nfo. 53.) Ajánljuk szolgálatunkat Kegyelmednek Nemzetes V. Ispán Uram! Nemzetes Vice-Ispán Uram! Mi kegyelmes.Urunk Ő Felségének igaz renden lévő Vitézei, irunk Ő Felsége parantsolatja szerént, a' sok özvegyeknek árváknak, édes Nemzetünknek 's Isten ditsőségére, ugy nemmes vallásunknak megmaradására, készen vagyunk édes Ha-

Khlász Mátyástól felkérni bátorzkodtak, és mindaddig pusztították, még az akkor Zaránd, most pedig Arad vármegyében fekvő Erdőhegy nevű helységnél az Aradi rácz katonák, és a' békesből érkezett fegyveresek által szélllyel nem verettek. Ezen támadás tek. Békes vármegye az 1735. esztendei jegyzőkönyvnek 520. lapján 28. szám alatt a' nagyméltóságú kir. magyar helytartótanácsnak bėjelentvén, ugyanezen dolog azon esztendei jegyzőköny 523. lapján a' 30. szám alatt még világosabban ekképen adatik elő:

Excellentissime ac Illustrissime Domine,
Domine et Patrone mihi Gratosissime!

Ezen mostani zenebona eránt nékem dedato 7-ae Maji Bétsből irott Exclád Levelét

---

zánk mellett vért ontani, melyre nézve Kegyelmednek adjuk tudtára, hogy mi Felséges Urunknak hűséggel való vitézei, kíványuk a' várnak feladását, ha mi kérjük, azzal tartozunk ugy tudtára adni, hogy minden veszedelem nélkül Kigyelmetek megszabadulhasson. Ha peniglen nem adják fel, t. i. a' várat, jöven elibe a' mi rajtok esik magoknak tulajdonítsák: hogy peniglen azt gondolnák, hogy valami kárt tennénk, semmi nemű kárral nem illetettnek, miről is hitünk igaz erejét megmutatni, ugy kezünkkel is megerősített Levelünket adjuk ein Sebestyén János eszkeszem az élő Istenre, hogy semmi kárral vagy veszedelemmel nem illetettnek ha a' várat a' Kurutz számára feladják. — Kegyelmes Uraink vitézlő Kapitánya Sebestyén István (János) Kegyelmednek datált Levelét, fidelis szolgálatját is ajánlya. — Ntss Vice-Ispány uramnak illendő becsülettel adassék Gyulára (P. H.)

tartozó alázatossággal az estve vettem. Nem tudom mitsoda Postán tartatott. Egyébiránt, tartozó kötelességem szerént azontúl információt Méltóságodnak alázatosan megküldöttem volna. Ezen zenebonát tsupán a' Parasztság, Peró nevű Pétska Maros mellett lévő Helység-béli Rác kapitány ingerléséből (indította) ki is Aradon, sub initium hujus motus megfogott, és eztet immár megvallotta, mivel Peró és más társai kezdette. Mitsoda külső potentiátul indított erre Peró, ha eddig nem ezután is megfogja mondani, a' mellyet Commendans Uramtól Extiád bővebben megérthet. Kezdődött ez palam et publice Turnál Ns. Heves Vgyében 27-ik Aprilis és Szent Andráson ezen Ns. Békes Vgyében. Magam Szarvasra 28-ik ejusdem érkezvén reggel, melly Szent Ardráshoz közel vagyon hogy utamat bizonyos dolgaimra nézve végyem, leg elsőbb ott értetem, hogy Szent András Biró Vértesi Mihály, valaki fegyvert foghatott a' faluba, más több Ns. Vérmegyéből való conjurált társaival felültette, és immár két Zászlóval volna. A' pusztákon lévő Örményeknek, ugy szintén Turi vásárra készülő kereskedőknek, sok ezer forintjokat paripáját, és ruháját, fegyverit szedte, Magát és seeregét Kurutzoknak hirdette. A' szegény, és együgyű parasztságot pedig Vértesi, ki főstrá'samesternek hivatta magát, Sebestyén János, Pap Gáspár gyalogok Kapitánya, Matula Pál,

Tóth János ki írástudó, és leghíresebb volt köztök, annakelőtte Perónak furirja lett volna, úgy hitegették, hogy ők Rákóczi számára fogadják a' Népet, az egész Rátzság Peróval együtt az Magyarok mellett fog lenni, most a' portiótól szabadítják meg az Országot. Az Rátzot, parasztot ne bántsák, hanem a' Nemesseget, örményeket, Kereskedőket és Németeket. Melyeket én Szarvason halván, utamat Békésre vettem, 's még azon éjtszaka írtam currenseket, hogy elejét vehettük volna az olyan kóborlóknek. De 29-kén Békésen délután két 3 óráig várván, semmi segítségem nem jött (és az Kóborlók az napon reggel megvervén Tartsánál az Szólnoki Nationalis militiat (kiből négyet levágtak) Békés alá jöttek öt Zászlóval a' kóborlók, és magam is alig mehettem Gyulára. Egész egy ujjonnan erigált T. N. Karolianum Regementből való Compániaja éppen Békésen volt, de minthogy se fegyvere, se lova nem volt nem resistálhatott; hanem az is Gyulára bejött, és mindjárt másnap Aradra ment. Gyula várát azon kóborlók egynehányszor, tentálták. Levéllel is töltem kérték 15) De Isten segítségével, és némely Dominiumbeli Tisztekkel megtartottuk. Minden közel lévő Helységeknek úgy a' F. Consiliumnak pro auxilio ferendo tempestive írtam, a' mint is az Aradi Rátzság eljövén, kérésemre ment 8-k Maji azon kóborlók ellen, és 9-k Maji reggel többet 500-nál el-

vesztett, és minden gyűjtött prédáját elnyert, a' többi szélyel szaladt. Circa 12 Maji Halász Péter Uram Ns. Pest Vgyéből érkezett, és azontúl azon csavargókat üzni és elfogni elment; a' mint is a' többi között egyet, ki a' kóborlók secretariusus volt, megfogatott. Nem külföldben azután Mgos B. Orczy Uram is, ugy T. Beleznai Ur, sok számú néppel érkeztenek, és Gyulára campirozták, kikhez Felséges Urunk hivségére, többen 300nál immár vissza jöttek és minden nap jönnek. Minthogy a' Rátzság nagy prédálást tett 16 Szegénységnek protectiójára itt maradt T. Beleznay Colonnellus Uram válogatott 240 emberrel, és itt maradt; miglen Mlgos Generalis Qvadáni Uram maga népével itt nem lesz M. B. Orczy Úr az táborával Tur felé elment 19 pstis. Bizonyosan hallatik Vértessiről, hogy ötöt a' Telegdiek Ns. Bihar Vgyében megölték sokadmagával. Matula is, kinek mindenekörl legjobb informatiója vagyon elfogatott, és Budára küldetett. Az itt lévő Rabok Mlgos B. Orczy Ur előtt mit fateáltak, azt is Exládnek alázatossan kívántam megküldeni. 's a' t. servus humillimus Mathias Klosz. —

Leccsendesítettven ez a' lázzadás, ennek főindítóji így büntettettek meg (Prot. ad. ann. 1736. pag. 763.) Péro, a' ki közönségesen Szegedinetz Péternek neveztetett, és a' Pécskai rácz katonaság' kapitánya volt; Sebestyén János, Pásztori András, Szilasi társaival együtt, kik-

kel jelen volt, mind a' Tarcsai, mind az Erdőhegyi csatákban, Budán keréssel töretett meg, a' törés felyülről kezdve, azután négyfelé vágatott testeik, Aradon, Váradon, Szent-Andráson, Sarkadon akasztódtak fel. Matula, Bartá, Szántó lefejeztettek 's azután kerékre tettettek. Volt még a' lázzadók közt 12 vétkeesebb, ezek akasztófára kárhoztattak, hanem a' felség azt végezte, hogy mind a' 12 vivődjének ki a' vesztőhelyre, és ottan koczkázzanak, a' kik közülök négyen legkevesebbet vetnek, azokon hajtódjék végre a' büntetés, a' megmaradt 8 pedig adódjon sánczmunkára; azután, mikor katonaaállítás fog lenni, adódjanak katonáknak.

A' mi tehát Gyulának dűledezett romjaiban hajdani poraihoz történt felemelését, és népesítését illeti, azon b. Harrukker János György, a' legnagyobb szorgalommal iparkodott, a' minthogy a' török iga elől elszéledt népet minden hitkülömböztetés nélkül ezen uradalma' fővárossába befogadta. Azon időben igen kevés számú lakossai voltak Gyulának, az 1716. és 1717. őszveírás csupán 45öt nevez, többnyire Kis, Furka, Oláh, Cseke, Csete, Tövishátr, Vargha, Pusztai nevezettel, nem különhen Pátsi Pál és Nagy János, *) Mellyeknek ivadéakai Gyulán máig is megvagnak. Népesítette Gyul-

---

*) Ezen Nagy Jánostól veszi eredetét a' máig is Gyulán lakó úgy nevezett Gergely Nagy Jakab, Ferencz, 's több családok.

lát a' több elpusztúlt helységekből leginkább Perla helység, a' melly akkor az adózás' bizonyítása szerént is sokkal nagyobb volt Gyulánál, igen sokan jöttek a' Szilágyságból, és Kecskemét' tájékáról, leginkább pedig megszállódott a' kuruczok előtt Gyulára húzódott keresztyénekkal, mivel egész Békés vármegyének majd minden helysége részt vett a' kurucz lázzadásban, csupán Gyula és Szarvas nem. Azon időben jött többekkel együtt a' mostani Gyulán legnagyobb Góg nemzetségnek eleje, kinek rokonjai Csongrádon máig is találatnak.

Az 1723dik esztendőben pedig az imperiumból patentalis hirdetés után több német családot szállított Gyulára, a' kiknek maradéki most is azon szigetbe, mellyet a' Fehér-Körös a' hajdani vár'sánczaival körülkerit, együtt laknak, és a' kik, a' nemes vármegye' levéltárának bizonyítása szerént, már 1728. esztendőben adó alá vették.

6. §.

Régi és mostani birtokos urai.

Gyulának régi birtokossairól történetíróink különböző értelemmel lévén, azokat, a' sok harczok, veszélyei, és a' töröknek is szinte másfél századig történt uralkodása után megnevez-

ni nem lehet; annyiban mégis bizonyost mondhatunk, hogy az 1565. esztendőbeli összeírásban a' királyi javak közzé számítódott. 1719. esztendőben Haruckern János Györgynek adatott III. Károly király által, ezt követte báró Haruckern Ferencz, kiben 1775ben a' férjfiág megszakadván, 's a' birtok leányágra is kiterjesztődván, birtokossa lett báró Haruckern Johanna asszonnyal báró Wenkheim Ágoston, a' ki a' hiteles familiabéli tétlevelek' bizonyítása szerint azon régi Wenkheimoktól származott, a' kik a' X. században a' német fejedelmek által tartatott 16 szamu turnierban részt vettek, a' XVI. században pedig a' régi Wenkheim házból azon nagymestere a' Teutoniens rendnek Wenkheim Henrik támadott; rokonja volt ez azon Wenkheim Sebesténynek, a' ki Győr várának a' XVII. században a' török járom alól való megszabadítását, azon jeles tetteivel, hogy az úgynevezett petardot — szaggató eszközt — a' város' kapujára feltévé, a' kaput bétörette, és e' szerint az ostromló katonaságnak az erősségbe szabad bemenetetelt nyert. — Ez volt az, ki régi összeinek példájára jeles nagy tettiért Mária Therézia nagy királynénk' cancellariussa volt, és ugyanakkor magyar hazánk' rendei között törvényesen béiktattatott. — Ettől szármozott báró Wenkheim József, ki grófi rangra emeltetett, ennek báró Grubern Therézia hitvessétől életben vagynak két fiai, Ferencz, ő

császári királyi felsége' aranykulcsos híve, és Gyulának jelenkori kegyes földesura, és József Antal, Békesnek mostani földesura, — Ezen két gróf a' Haruckern birtokból két részt bírnak azért, mivel az édesannyok báró Gruber Therézia az imperator' leányának Ceciliának unokája volt *). Cecilia férjhezmene báró Werdenburghoz, ettől származott b. Werdenburg Jozefa, ki báró Gruber' hitvesse lett, ettől való a' mostani grófok' édesannya b. Gruber Therézia, ki a' Gyulai kastélyt is építette, az édesatyók pedig gróf Wenkheim József, b. Haruckern Johannának fija lévén, így kétszeres részt kaptak, 's így bír egyik-egyik a' Harruckern javakból $23\frac{1}{2}\frac{6}{9}$ részt. —

Gróf Wenkheim Ferencznek Gyula mostani földesurának gróf Pálfi Borbála hitvessétől **) vagynak 4 fiai; — József a' Dunántúli kerületi-tábla' köz-bírája, az 1834. eszt. Szent-György-hava' 7én feleségül vette gróf Niczki Mária Alojziát, kinek házassági egybekelésének emlékezetére a' mllgos gróf szokott kegyességénél fogva 500 frtokat osztatott ki a' Gyulai szegénységnek, Károly, Radeczky húszár-eze-

---

*) Hellebrant hites ügyésznek de an. 1822. költ értekezésében foglalt származásbéli tabellájából. —

**) Gróf Pálfi Borbála ama régi magyar Pálfi nemzetségből való, kik hajdan hazánk' nagyobb polczain ültek, és rokonja azon Pálfi Jánosnak, ki a' Rákóczi' kuruczait Gyulán lecsendesítette. —

rednél főhadnagy, — Antal, most is a' tudományokban gyakorolja magát, — Rudolf Hardegg vasasoknál alhadnagy. Valamint a' boldogult szerző' hamvait áldják a' háládatos hív jobbak, és örök emlékezetben maradnak az ő kegyességei, úgy nem kevesebbet mondhatunk mostani földesurunkról is, ki veleszületett kegyességénél fogva abban találja legnagyobb gyönyörűségét, ha mentül csoportosabban hozzá folyamodó jobbágyságot akármi részben is segítheti, úgy, hogy bátran lehet róla azt mondani, hogy ő atya, és nem földesúr, a' ki jobbágyságot gyermekeinek tekintvén, igazságos kéréseket semmi részben meg nem tagadja. Bizonyítják ezt számos jóltévedése, a' ki a' nevelkedés' számára mind a' két városban épített iskolákra több ezereket áldozott; ő az, a' ki az iskolatanítóknak fizetéseit részéről is pótolja; ő az, a' ki több szegény ifjakat maga költségén kitaníttatván, hasznos polgároknak alkotott; ő az, a' ki számos háziszegényeket állandóan táplál, és ápolgat; ő az, a' ki a' szomorú emlékezetben maradt epemirigyben (Cholera), szüléktől elmaradt 40 árvákat gondviselése alá vévén, azokat nem csak ön költségein tartja, 's ruházza, hanem minden esztendőben személyesen maga eleibe állítván, szomorú sorsokat szíves segedelemmel enyhíteni kívánja, — hány szerencsétlen áldhatja az ő segédkezeit, — áldhatja öt minden tiszttségében és szolgálatjában ellankadt öre-

gei 's özvegyek, kiket holtig való élelmekkel megvigasztal; de áldhatják a' hív jobbágyok is, a' kik a' keresztényi kötelesség' tellyesítésében, mint földesúr, ember 's felebarát, hasonlíthatatlan tettei által vezéreltetnek; áldhatják mondom minden józanon gondolkodni tudó jobbágyok, kik el nem tagadhatják azt, hogy földesurok adózói sorsok' könnyebbítésében munkás ne lenne, el kell esmérni azt, hogy az árvák javainak szorgalmatos, és a' közjövedelmek' rendes igazgatására serényen felvigyáz; mert egy esztendő sem múlik el, a' hol jószágaiban az árva- és közkincstárakat személyesen meg nem vizsgálná, és az előjáróságot a' jó rend' és igazság' kormányvitelére ue serkentené. A' számadásokat is a' maga előlülése alatt tartatni szokott úriszékeken szokta megrostálni. Adná a' magyarok' istene, hogy nagyreményű négy fiai is attyok' nyomdokit követvén, századon keresztül haladott ős eleiknek kegyességekkel bennünket szerencsétlennéne.

7. §.

A' szentegyházaknak régi- és újvolta.

Gyulán van 3 ekklézsia: római-katholika, reformata, és a' nemeggyesült óhitűeké.

I. A' római-katholika ekklézsia, mely az 1335dik esztendőben is virágzott, jelenleg is egy plebanus (ki vagy alesperest, vagy kanonok szokott lenni), és két káplánok által kormányoztatik, mellyhez tartozik a' Magyarvároson a' szent háromság', a' Németvároson pedig a' szent József' kápolnái. Az utólsóban 1797. esztendő óta minden nap szolgáltatik szent mise, valamint a' kastélyi kápolnában is, hol rendszeren egy barát (capucinus) tartatik. A' róm. kath. ekklézsia a' Németvárossal egybefoglalva 7000 lelkeket számlál.

A' mi továbbá a' róm.kath. ekklézsiát illeti, az a' boldogúlt Spiegel Ignácz Gyulai parochus', azután kanonok' jegyzése szerint így adódik elő:

Nagyon hihető, hogy itten már sz. László' idejében volt ekklézsia, és a' sz. Benedek' szerzetesei által provideáltatott, ma is meglévén a' Gyulai territóriumban az úgynevezett Szent-Benedeki puszta.

Hogy I. Mátyás' idejében Vitéz János Váradi püspök alatt 1452. volt itten a' franciscanusoknak (strictioris observantiae) klastromjok, megtetszik ex Historia Salvatorianae Patris Urbani Fridrich.

1563. art. 53. rendelődik, hogy az Egri püspök két canonicust tartson Gyulán, kik közül az egyik plebanus legyen. (Ekkor volt Forgács Ferencz választott Váradi püspök.)

A' következendő esztendőekben, a' vallásbeli változás és törökök miatt a' róm.kath. vallás és annak itt lévő papjai sokat szenvedtek, és nem elébb, hanem a' törököknek kiűzése után, Váradi püspök Benkovits Ágoston alatt

1697ben, a' mint a' Váradi consistorium' archivuma mutatja, jött ide Szilágy-Somlyórol Szathmári János, a' ki Báthori István lengyel királynak és Erdélyi fejedelemlnek a' Somlyói ekkleziát illető donationalissát magával elhozta, a' melly örökre elveszett.

1715től 1728. esztendeig nem lehet feltalálni, ki volt a' plebanus, hanem az uradalmi levéltárban úgy találom, de anno 1728., hogy Helcher Felix így írta volt magát: S. C. Ordinis Praemonstr. Praelatus, Praepositus de Gyula.

1728ban lett parochus Kováts Pál, ki 1732. Jún. 26kán kanonok, és Abbas B. M. V. de Cikádor, azután a' n.m. m. kir. helytartótanácsnál consiliarius lett. Meghalt 1753. Jún. 12kén Posonyban. Ennek idejében emelkedett a' máig is fennálló Nepomuki sz. János' statuája 1730ban illyen inscriptioval:

sIt paX errantibVs fide a' patre nostro et IesV
ChrIsto. pro honore Dei atqVe s. Iohannis nepoMV-
cenI ereXIIt petrVs CsIk.

Esto LVbens oro prone patronVs egenIs.

sVbsIDIo LenI, nepoMVCene VenI.

Ezen statuára vagyon Schröder Margit, Pöbel György' özvegye által de anno 1802. 100

forint hagyva, ennek maradéki 1806. megsza-
porították 50 frtokkal, olly kötelezéssel, hogy
a' ki ezen hagyományt az atyafiaktól használni
fogja, az egész esztendőt által minden szomba-
ton, és szent János' napján a' lámpást olajjal
és világgal tartani köteles.

Ugyanezen párochus alatt szentelődött fel a'
török mosé róm.kath. templomnak, melynek
tornya azután is soká fennállott.

1733. Ravusz István lett utánna a' ple-
banus. Ez alatt 1739. találtatik az első káplán
Hincrányi Adalbert. Ravusz István Trencsén
vármegyében nemes szüléktől származott, és
1736ban táblabíróvá lett, 1738. pestisben meg-
halt. — Gyulán mai napig is vannak atyafijai
nemes Ravuszek.

1748. Apr. 6kán lett utánna Urbanovits
András. Ennek idejében gróf Forgács István
püspök 1752. költ engedelme mellett, 1754.
Majus' 5kén kezdődött, és 1755. Augustus' 18-
kán fel is épült a' Németvárosi kápolna a' sz.
József', Rozália', Rochus', Fábján és Sebestény'
tiszteletekre. Ugyanez alatt 1752. 29. Jun. épí-
tődött a' Magyarvárosi sz. háromság' kápolnája
is. Ez alatt volt káplán Jedlitska Antal 1756-
tól 1761ig, ki a' szerencsének különös kedve-
zése által 1761. Jul. 16kán kanonokká lett, és
96 esztendős korában 1813. Octob. 28kán halt
meg. Ugyan Urbanovits' idejében lépett há-
zasságra 1757. Jun. 13kán gróf Károly Antal

Harruckern Jozefa baronissával, a' Csanádi püspök gróf Engel Antal esketvén őket öszve. Urbanovits, ki 1755ben táblabíróvá lett, és alesperest volt, mint titularis prépost általvitetett 1761. a' Nagyváradi parochiára.

1761ben Sept. 1. napján jött helyébe Jósá Xav. Ferencz, mint már akkor alesperest, és honorarius kanonok. Ez tette le 1775. Sept. 10. a' mostani róm.kath. templom' talpkövét, a' melly 1777. Nov. 16kán báró Harruckern' költségén elkészülvén, Nagyváradi kanonok és főesperest Salamon József által felszenteltetett, a' régi templom pedig lerontatott. Jósá 1774. kanonokká lett, és 1778. meghalt. Ezt követte

1778ban Octob. 1. napján Hidasi Jakab. Ez készítette, mint a' b. szűznek különös tisztelője, 1782. Febr. 2kán a' templomban a' chorus alatt lévő úgynevezett Lauretanumi oltárt maga költségén, illyen írással:

Marlae Dei genitricis Virginis honorI, hVIVs gre-
gis saLVti ereCta.

Hidasi honorarius kanonökká lett 1788. Novemberben, meghalt Sept. 15kén 1798ban, és a' Lauretanumi oltár alá temetődött.

1799. Jan. 10kén jött helyébe Spiegel Ignázt, ki a' várbeli kápolnát Majus' 3kán 1800. felszentelte. Az ő idejében 1801. Jul. 9én égett meg Gyula várossának legnagyobb része a' templomokkal és parochiákkal együtt. Támadt ez

a' tűz délután negyedfél órakor a' Németváros-
son, nyári napnyugotra, egy Radinovszki ne-
vű pintérnél abban az útszában, melly a' ká-
polnával átalellen balkézre vagyon. A' város-
nak főbb és tehetős részét 3—4 óra alatt ha-
muba fektette. A' tűz' prédájává lettek 600 és
egynehány telkek minden épületjeikkel egye-
temben. A' kár ráment közel egy milliom fo-
rintra. Megégett a' róm.kath. és a' refor. tem-
plom és parochia, az oskolák, az óhitűek' tem-
ploma, oskolája, az uraság' 's vármegye' háza.
A' harangok is, kivéven a' reformátusoknak egy
harangját, mind elolvadtak; de Spiegel' igye-
kezete által, már Nov. 1. napján, mind a' róm.
kath. templom olyan állapotban volt, hogy az
istenitisztelet benne elkezdődhetett, mind pedig
a' harangok készen voltak. — Spiegel 1817ben
Nagyvárad kanonok lett, 's jött helyébe

1817. Braun József Gyulai fi, ki is innen
1823. Kárásztelekre általtétetett, kit is követett

1823. Csabai plebanus Bicskoss János táb-
labíró és alesperest, a' ki 1831ben Febr. 14-
kén a' hivatalrol lemondott, és azon esztendő-
ben meghalt.

Majus' 15kén jött helyébe Nagyváradrol
jelenvalólag is tisztelve szeretett Fejes József
vicerektor, ki hivatala' kezdetében azon eszten-
dő Augustus' 1. napján kiűtött, és csak Oct.
11kén megszűnt epemirígy (cholera) betegség
alatt hívei' keserves kimúlásokon sok keserűsége-

séget érzett. Táblabíró lett 1832. Oct. 24kén, tiszteletbeli kanonokká pedig 1833. 21. Jan. A' cholera' idejében véletlenül meghasadt 14 mázsza 28 fontos harang 4 mázsával általa nagyobbíttatott meg, melynek az egyik oldalán van : a' szent háromság' képe ezen aláírással

Accipe sancta Trias! aes, quod tristi igne probatüm
est, 1801.

Et fissum cholera dira grassante per urbem; 1831.
Convocet ut plebem Gyulensem ad sacra litanda,
Ab tantis supplex, quod sit liberata periclis.

a' másik oldalán a' feszület ezen aláírással :

Sint aeterne Pater! Tibi grates omne per aevum,
Atque Redemptori laudes, quas nulla vetustas
Conticeat, necnon permanens gloria sancto
Spiritu, nos qui igne pii succendat amoris.

Vagyon a' Magyarvárosban a' róm.katholikusoknak szép nemzetioskolájok egy emeletre, két részre felosztva, az első osztályban a' kisebb gyermekek egész az olvasásig tökéletesen annyira elkészíttetnek, hogy a' második osztálybeli tanító a' nevelékséget egyenesen az első grammatikára küldheti, tanítja ugyan ezen tanító a' 3dik nemzetioskolát is, melyben a' mesterségre lépni szándékozó nevelékség a' megkívántató tudományokban gyakoroltatik; — az alsó emeletben pedig a' leányoké, kiket a' kántor tanít. Díszesíti ezen nemzetioskola Gyulát igen nagyon, mert a' város' derekán a' katho-

lika és reformata ekklézsiák között, a' legdíszesebb vármegye háza' útszájával szemközt állván, a' régi török földőnek, melyet előbb a' reformatusok templomnak használtak, az iskolához történt kapcsolásával, a' mélt. uraság által ajándékozott 40,000 téglával 's 560 frtal, a' Gyulaiak előtt számos jótételeiről esméretes Nagyváradai püspök mélt. Laicsák Ferencz úr ő nagyságának előbb a' Német-Gyulán építeni szándékozott templomra ajánlott 4000 forintjainak arra történt fordításával, annyira megnagyobbíttatott az épület, hogy a' felső emeletben 3 tágas, az alsóban pedig a' leányok' iskoláján kívül két tanítónak tisztességes lakása legyen.

Vagyon Német-Gyulán is fiú- és leányiskola, a' hol a' fiúkat különös tanító, a' leányokat pedig a' német kántor tanítja. A' Magyar-Gyulai ifjabb tanító az Angyalné' kegyes hagyományából részesítették, az öregebbik pedig az uradalomtól van dotálva, különben pedig a' város által fizettetnek N.Gyulán is, a' hol az uradalom' kegyességéből a' tanító 's kántor által használandó földön kívül semmi fundationális segítség nincsen.

II. A' reformata, vagy Helvétziai vallástételt követő ekklézsia. Hogy ide Gyulára, és ennek környékére a' reformata vallás jókor bėjött legyen, bizonyos abból, hogy már 1545ben, és így a' reformatio' kezdete után 28 esztendővel, nagy iskolájok volt a' raformatu-

soknak, mellynek ama híres, és sokat szenvedett Szegedi Kis István volt rectora, ki maga is itten kezdette az evangyéliomi tudományt tanulni. (Tóth Ferencz a' protest. ekklézs. hist. pag 54. — Budai Esai. Magyarorsz. histor. II. dar. pag. 107.) Az iskola már 1552ben olly lábon állott, hogy abban nagy tudományú emberek készitődtek. A' többek közt a' Nagylaki földesszony Anna, Jaxit Péter' özvegye, itten taníttatta a' Nagylaki várnagy Vitus Lukácsnak árvaságra maradt fiját, Balsaráti Vitus Jánost, ki orvosdoctor, Liszkai, végre Pataki professor és pap lett. Már 1522. előtt György a' Brandenburi marchio itten, mint a' maga birtokában lévő helyen, terjesztette az evangyéliomi tudományt, mint a' mellynek nagy kedvelője volt. Különös jóltévője volt a' Gyulai iskolának nagyságos Majsai Imre, ki az iskolában volt tanítókat és tanulókat hathatósan segített. (Magyarorsz. polg. Lex. a' Majsai Imre név alatt. — Budai Esai. Magyarorsz. hist. 2. dar. p. 104.) Másik pártfogója, segítője volt az iskolának Nadányi István nagy földesúr, ki rendesen Gyulán és Békésen lakott, Körös-Ladányt (melly akkor Körös-Nadánynak nevezetett) a' többek közt birta. Ezen uraknak, és még Mágocsi Gáspár Gyulai várnagynak 's feleségének Majsai Euláliának pártfogások alatt terjedt itten olly hamar el a' protestáns vallás, mellynek itten legelső terjesztője, és hihetőleg

az ekklezsiának is legelső lelkipásztora, valamint az oskolának rectora volt Gálszécsi István, ki- nek munkája illy cím alatt: „A' keresztyén tudományról való könyvecske“, Krakkóban 1538 már másodízben nyomtatódott ki. (Lásd Horányit is ad Szegedi Staphan.)

Gyula 1566tól 1695ig, és így 129 eszten- deig húzamoson török birtok lévén, ez idő alatt nincsen nyoma valamint a' róm.kath. úgy a' ref. ekklezsiának is; vagy elpusztult tehát az innen, vagy a' szomszéd helyekre, nevezetesen a' többek közt Gerlára vette magát, a' mit onnan gyanítok, hogy a' török' kiűzetése után Gerláról jöttek ide mindjárt vissza sok olyan fami- liák, kik mostan is itt vagynak, és a' kiknek nagyatyjaik 's anyjaik, mint Fabján, Kertész, Cseke familiáknak, még Gerlán születtek. Lampe is in Historia Ecclesiae Reform, in Hung. et Transylvan. (melly munkát Ember Pál már 1717ben elkészített, de Lampe 1728ban adott ki Ultrajectumban) pag. 639. csak úgy emléke- zik Gyuláról, mint a' hol kellett ekklezsiának lenni. Azonban Gallus Huszár azon levelében, melyet mint Óvári pap 1557. October' 26kán írt Bécsből Bullinger Henrikhez Tigurumba (Lampe pag. 113.) azt mondja: hogy a' török csak addig háborgatja az ekklezsiákat, míg ha- talma alá nem hajtja, azután pedig a' legszelí- debben bánik velek. Igaz is, hogy a' török' kiveretése után is sok olyan helyeken voltak

itten körülbelöl ref. ekklézsiák, a' mellyek már ma csak puszták; hanem a' török alatt nagyon elhatalmazott ráczok voltak azok, a' kik azokat leginkább elpusztították, még 1735ben is mennyire hatalmaskodtak és kegyetlenkedtek ezek a' lelkipásztorokon, kitetszik azon hiteles kút-főből, melly a' 16. jegyzésben elő van adva.— Kiterjesztették ezek pusztításait Somogy és Baranya vármegyékre, és más környékekre is, a' hol a' török alatt megsokasodott protestans ekklézsiákat háborgatták leginkább.

Visszajöven Gyula a' törvényes uralkodóra, ide mindjárt akkortáiban hogy reformatusok jöttek lakosoknak, az is láttatik bizonyítani, hogy ők foglalták el, és ők használták oratoriumnak a' törökök' volt fürdőházát. Ebben tartották istenizsuletjeiket egészen 1795ig, a' mikor az 1791ben építödni kezdett, mostan is fennálló, de az 1801beli égésben elégett, és azután ismét újra felépítödött templomjok elkészült, és ugyan az 1795diki September hónapban fel is szentelödött.

A' reform. ekklézsiának minden bizonyító írásai és protocollumai 1801. Jul. 9kén elégvén, az ekklézsiát illető régibb dolgokrol írásbeli bizonytságot nem mutathatunk. Úgy lehet azonban hozzá vetni, hogy a' török után Gyulán legelső predikátor volt Mándoki nevü; mert hogy itten már 1718ban ekklézsia és predikátor volt, megtetszik abbol, hogy az akkori római-

kath. parochus Kováts Pál, a' reformatusok' harangját elvétette, a' mi ellen a' ns. vármegye' gyűlése előtt protestáltak, a' miről a' t. vármegye' protocolluma a' nevezett esztendőben bizonyosságot téssen. Mándoki után Sukorai István lett a' predikátor. Ezt követte Gyulai János 1736tól 1770ig, kit követett Szőke István 1777ig, a' mikor innét változott; jött Bottos Mihály 1780ig, ki után lett Szikszai Benjámín 1783ig, ez itten meghalt. Követte őtet Becsi Miklós, ki 1784ig káplánképpen vitte a' hivatalt, kit követett Micskei Nagy István 1792ig, kit felváltott Juhász István 1809ig, ki után lett Kuthi Lajos 1817ig, kit követte Ecsedy Gábor, ki 1828ban t. Békes, 1830ban t. Csanád és Csongrád vármegyék' táblabírája lett.

III. A' nemeggyesült óhitű ekklézsiának a' ns. vármegye' jegyzőkönyvében az a' nyoma van, hogy 1727. esztendőben épült volna égett téglákból, de 1808. esztendeig nagyon megszorodván, új templom' építéséhez fogtak, melly is 1825ben elkészülvén, az ócskát széllyelrontották. A' Magyar- és Német-Gyulai oláhság' száma felmegy 3000 lélekre, ekkorig egy templomba jártak, de 1834. esztendőben Julius' 1. napján bémutatván a' magyar templomtól való távolságot, és más egyéb közös terheket, N.Gyulán is új templom' építéséhez fogtak, melly is a' buzgó lakosok' költségén, szorgalmas fáradozások után 3 hónap alatt sze-

rencsésen felépült; vagyon ennek is tisztességes fa tornya, mellyben most két harang áll, a' napkeleti ajtón felül eme felirással:

Vedd Isten! mit emelt Német-Gyula' — népe —
Ferencz' bölcs

Országlása alatt, áldva, imádva neved.

Vagyon az óhitű atyafiaknak Magyar- és Német-Gyulán szép oskolájok, és két tanítójok, a' kik a' nevendékgyermekkel ezen folyó esztendő' második felében tett próbatételen a' magyar nyelvben szép előmenetelt tettek. 1718ban lelkipásztorok voltak: Popa Jóje és Popa Nicolai, 1719. Illovcics Tódor, ki a' Nagyváradi consistoriumnak praesesse is lett, és Arsicz Tódor, káplán pedig Pomucz Mihály, utánnok következett Györgyövcics Pál Felecsán Pállal, és azután Illovcics Mózes, Szervankó Lázár káplánnal, mostani parochus Szűcs Miklós, és Györgyövcics Athanasius Felecsán Pál' fija. N.Gyulai pap pedig Illoyics Tódor Illovcics Mózes' fija.

8. §.

Helyheztetése, és mostani állapotja.

Gyula Békes vármegyében a' Körös vize' lapályaitól körülkerítve nagy rónaságon fekszik, napkeletről Vári 1, Varsánd 1, Pél 1 1/4, délről Ottlaka 2, Elek 2, Kétegyháza 1, napnyugotrol Csaba 2, Békes 2 1/2, Doboz 1 1/4,

Sarkad 2 mértföldnyi távolságban határos, és azon a' helyen áll, hol a' hajdani várnak külsővárossai és bástyái voltak, jelét mutatván annak a' máig is meglévő sánczok, mellyen a' Fehér-Körös éppen Gyulán több ágakra eloszlik, a' régi első külsővárosnak (Palánka) sáncza most is megvan, a' másik vár' sáncza pedig kiterjed keletről Varsánd alá, a' honnan az máig is Gyula-Varsándnak neveztetik. — A' Gyulai határhoz foglaltattak mostanában Fövényes, Ölved, Sz. Benedek, Alabján, Gyürkehely, Veszely, Gerla, Szabátka, Eperjes, melly Gyulától két mértföldnyire fekszik, Megyes, Bodzás, Gerendás, és a' Kígyósi pusztákkal határos, és a' mellynek egy részét a' N.Gyulaiak legeltetőnek használják, másik része pedig valami 20 sessio a' N.Gyulai oláhoknak urbarialis földje. Csorvás, melly Gyulától 4 mértföldnyire fekszik, egy része hasonlóan nyomás, más része pedig urbarialis földek. Úgy Eperjes, valamint Csorvás nagyon felemelt homokos föld lévén, száraz időben a' jószágot béres legelőre szorítja, gabonát azonban jót, de középszerűen terem.

Gyula azonban most egy a' legcsínosabb mezővárosok közül való, mellyet ékesít azon a' töröktől 1695. esztendőben visszavett várnak négyszegelletű maradványa, a' hová most a' b. Harruckern nemzetségnek nagy kiterjedésű uradalmából a' gonosztévők záratnak. Ékesíti azt az uraság' grófi kastélya, gyümölcsös- és vadász-

kertjei, — ékesíti a' ns. vármegye' háza, hol ns. Békes vármegye' gyűlései és törvényszékei tartatni szoktak. — Méltó dicsekedéssel emlegetheti Gyula az 1807. esztendő, a' mikor a' haza' attyát, felséges I. Ferenczet, főherczegasszonyával Mária Ludovikával a' megye' terebébe befogadni szerencsés vala, mellynek hír emlékezetben való tartására a' vármegyeháznak déli oldalába bététetett márványkőtabla ébreszt. Helyben laknak itt a' ns. vármegye' épületeiben a' két alispány urak, főjegyző, adószedő, ügyész és orvos urak.

9. §.

Népe ssége, vallása, és nyelvek.

A' lázzadásoknak az 1738dik évben Gyulán uralkodott döghalál (Pestis) végét szakasztván, a' városnak kívánt tisztaságban való maradásával, megsaporodott annak lakossága annyira, hogy most igen sok nemzetbelieket számlál. — Lakják mégis jobbadára tiszta magyarok, németek, oláhok, bolgárok, kevés görögök, és mesteremberokból álló tótok, melly az öszveírás szerént M.Gyulán az 1833. évben 5728 lélek róm.kath. 1999 reformatus, 39 lutheránus, 1098 nemeggyesült görög, öszvesen 8864; Német-Gyulán 3196 lélek van, mellyből 2346 római-kath., 850 g. n. eggyesült, kik nemzetisé-

gek' nyelvén beszélnek; a' magyarok, ország' és világ' bizonyítása szerént, igen tisztán magyarul, a' német gyarmat pedig, mióta az imperiumbol kikerültek, mindég egy rakáson lakván, anyanyelveket nem felejtették ugyan el, de mégis ritka van köztök, ki magyarul, oláhul nem tudna, mellynek az az oka, hogy a' meddig gróf Széchényi a' magyar nyelv' terjesztését fel nem élesztette, a' német nyelv nem csak itten, hanem az egész magyar hazában nagyon kedves volt; most azonban a' tek. ns. vármegyének bölcs intézetei után rajta vannak, hogy magyarosodjanak, a' mint hogy a' német és oláh iskolákban a' gyermekek a' magyar nyelvben szép előmenetelt tettek, úgy, hogy lehet reményleni, hogy egy negyed század alatt ezen német és oláh gyarmatok egészen meg fognak magyarosodni.

Az urbarium' béhozattatása előtt privilégizált városnak tartották némelly azt nem értők, mellyet onnan következtettek, hogy ezelőtt valami csekély árendafizetés mellett ők birtak minden regale beneficiumokat és pusztákat, melly az urbarium' béhozattatásával is igen hosszas időig nálók hagyódott; megosztzkodván pedig gróf Wenkheim Józsefnek két fiai a' Gyulai uradalmon, ők a' képzelt privilégiumtól, vagyis árendától elestek; és noha Csorvás és az Eperjesi pusztáknak a' Gyulai határhoz lett kapcsolásával Magyar-Gyula 310, Német-Gyula pedig

82 $\frac{3}{8}$ sessiókat számítanak, mindazonáltal az a' régi árendális használatokkal nem vetekezik; minden colonialis házhelynek 56 hold constitutivuma, ennek 1100, 1200, és nagyobb részént 1300 □ öl a' foglalatja, mivel a' határ jobbadára szíkes és vizenyős. Vagynak ezenkívül több szabad sessioi is, mellyeket a' mélt. uraság' kegyességéből részszerént a' két város, részszerént az ekkleziák' 3 lelkipásztorai és tanítói használnak.

Vagyon ezeken kívül mind a' két városnak erdője, mellyből a' község szükségait tellesíti, vagynak nádalló rétjei, mellyek a' lakosok közt szoktak felosztódni; vagynak külön korcsmái, Magyar- 's Német-Gyulának külön négy kerékre forgó száraz malmai, mellytől a' mélt. uraságnak egytől 50 frt. árendát fizetnek; és ezeken kívül sz. Mihály naptól sz. György napig szabad bormérés' jussa.

Továbbá nevezetes Gyula arról, hogy jó vándorlott mesteremberei vagynak, kiket a' szomszéd vármegyékből gyakran meg szoktak keresni; vagynak 12 czéhbéli mestereink, ú. m. csizmadiák, szabók, asztalosok, lakatosok, kerékgyártók, kovácsok, vargák, takácsok, kőművesek, ácsok, kalaposok, pintérek, szíjgyártók, kötélverők; vagynak czéh nélkül is, igen nevezetes tímárok, üvegesek, fazékasok, szűcsök, bádogosok, kés-, kefe- és szegcsinálók, főzősök, molnárok, szűrszabók, nyergesek, esz-

tergályosok, pékek, puskamívesek és csutorások; vagynak fűszerszámos és boltos kereskedőink; vagynak vasárosok, és nagy patikánk; vagyon minden pénteken héti-, és négy országos-vásárunk, a' hol kézmíveseink munkáikat, földmívelő gazdáink barmaikat eladhatják, kertiszőlőkkel biró gazdáink pedig boraikból és gyümölcsceikből pénzt szerezhetnek; nem szenved szükségét a' fában; mert a' vizek' nagy áradásakor szállítódnak a' faeszközök és tűzifa; rendesen az egész pusztaság Gyulán szerzi meg a' faeszközöket, ú. m. nagy itatóvájukat, ekét, jármot, dongát, abroncsot, fa villákat, tölgy- és fenyőfa-eszközöket; nem szenved szükségét a' szép halakban, vízimadarakban és vad állatokban. A' természetnek ilyen bő áldásai mellett mégis nem dicsekedhetünk állandó jó úttal, mert azok az essős időkken szinte járhatatlanok, melly miatt lakosaink nem igen tarthatnak szép lovakat, de természetményeiket is a' miatt nem a' kívánt árron adogathatják, és a' sok kiöntések miatt legelőinket nem mindenkör használhatván, abban igen nagy szükségét szenvedünk: ellapályosodott mocsárok miatt a' hely is nem a' legegészségesebb, minden esztendőben sok betegeink vagynak, és már egynehány esztendőök óta igen sokan haltak el.

Lakossairol végre minden dicsekedés nélkül mondhatni, hogy mind a' három valláson lévők igen nagyon istenfélők, a' kik gyermekeik' ne-

velésére is minden tehetségeket feláldozván, az egyházi nagyobb kisebb hivatalokban több érdemekkel tellyes keblünk' fijaival büszkélkedhetünk, nevezetesen Thezárovich Gábor, és Loeffler János Nagyvárad kanonokok, Exner Ádám a' zsidó nyelv', és sz. írás magyarázatjának professora, Thezárovich János Belényesi, Braun József V. Velenczei, Braun Antal Rézbányai, Bayer György Furtai, Kálló Antal Békési, Fuchs Bertalan Görcsöni plebanus urakkal. — Az öregek és mesteremberek egy nap se mulasztják el az isten' házat megkeresni, a' kint munkálkodó földmívest pedig vásár- és ünnepnapokon örömmel lehet szemlélni az isten' ígéjének hallására mind reggel, mind délután öszvetódúlni, sőt, ha találkozna is közölök olyan, ki e' részben restelkedne, azt rendszeren meg szokták vetni és gyűlölni, és annál fogva erkölcsi tulajdonaikról is jók és tiszták, mert némelly illy népes helyen ritkán történendő gyarló eseteken kívül, semmi valami különös erkölcstelenségek nem történtek. A' lakosság az előjáróságtól a' szóbeli feddést is büntetésnek veszi. Istennek hála! még ekkoráig a' helyes lakosokat keményebb módokkal (bár nehezek legyenek is a' szegény jobbágnak terhei) nem kellett az engedelmességre emlékeztetni, tiszteletben tartják őket úgy az egyházi, mint a' világi előjárókat, a' miért a' ns. vármegye és uradalom által igen kedveltetnek.

10. §.

A' két város' kora és törvényhatósága.

Gyula felállítására nézve igen régi, de újabb megszállására nézve N.Gyulával csaknem egykorú, mivel M.Gyulának azon lakosi, kiknek eleiről fellyebb említést tevénk, csak a' ráczok' kiűztetésével 1711. évben találunk a' valódi megszállás' nyomára, a' N.Gyulaiak pedig 1724-ben jöttek le Felső-Németországból Arin nevezetű helységről, a' kik a' háború' és lázadások' vésziben csak 1734. esztendőben juthattak annyira, hogy a' mélt. uraság őket külön bírónak választásával M.Gyulától megkülönböztette: oka pedig annak csak az volt, hogy a' magyarok' őket nem igen szívelhették. Ezen esztendőben választották tehát ők az első bírót, kiket a' jegyzőkkel együtt egész a' mai napig névről névre majd alább megnevezünk. M.Gyulának pedig ki volt az első bírása, azt fel nem találhattam, hanem az 1717. esztendei összeírásban, a' mikor még Gyula 45 lakosokból állott, úgy látom, hogy Kis Mihály lett volna a' bíró, Mózes Mihály pedig a' jegyző. 1801-ben kiűtött szerencsétlen tűz által M.Gyulának levéltára megemésztetvén, bíráit's jegyzőit csak 1797. óta tudom majd alább megnevezni.

Egyéberánt, a' Gyulai tanács jelenvalólag mind a' két városon egy fő-, egy al-, vagyis

törvénybíróból, és 12 esküdt emberekből áll. M.Gyulán van egy kath. és egy reform. jegyző, N.Gyulán is jegyző, a' kik az uradalmi törvényszék' jóváhagyásából ítélnék jobbára minden polgári pereket, ellenben a' bírói foglalás' meghatározása és végbevitele egyedül az úriszék' végzésétől függ. Ezeken kívül vagyon a' két városon orvos, 's árvák' közönséges gyámattya, kik azokra, és azoknak javaikra a' tanácsnak és jegyzőknek ellenőrsége mellett minden esztendőben az úriszéknek mulhatatlanul számot adni köteleztetnek; vagynak még az igazságot kiszolgáltató személyeken kívül különös adószedőjik, kik a' kész pénzről számolni köteleztetnek, azonkívül külső és belső gazdái, kik a' természetényekről: borbirák, kik a' város' korcsmáira megkívántató italokrol; pusztabírák, kik a' Csorvási, Eperjesi puszták' legelőiről, gazdasági földjeikről, gulyákról, ménesekről, kútakrol és vajúkrol; malombírák, kik a' városok malmainak jövedelmeiről számolnak. Ezeken kívül a' bírói hatalom' sikeresítése végett M.Gyulán 3 lovas hadnagy és 8 kisbíró, N.Gyulán pedig 5 kisbíró vagyon. 1833. évben pedig az idegen rablók' meggátlása, és az éjjeli bátorság' kedvéért M.Gyulán felállítódta 30, N.Gyulán pedig egy káplárnak felvigyázása alatt 11 éjjeliőrök. A' más egyéb uradalmi szolgálatokra és a' maga szükségére taft M.Gyula 3, Német-Gyula pedig 1 fogat lovat.

11. §.

Tisztviselő személyei az egyházi rendből.

P l e b a n u s o k.

Szathmári János	-	-	1697-től 1715-ig
Kováts Pál	-	-	1728 — 1733 —
Ravusz István	-	-	1733 — 1739 —
Rutheni János	-	-	1739 — 1748 —
Urbanovits András	-	-	1748 — 1763 —
Jósa Xav. Ferencz	-	-	1763 — 1779 —
Hidasi Jakab	-	-	1779 — 1798 —
Spiegel Ignác	-	-	1798 — 1817 —
Braun József	-	-	1817 — 1822 —
Bicskoss János	-	-	1822 — 1831 —
Fejes József, tit. kanonok	-	-	1831 —

K á p l á n o k.

Rutheni János	-	-	1730 — 1739 —
Hinorányi Albert	-	-	1739 — 1741 —
Placzer Ferencz	-	-	1742 — 1744 —
Boka Péter	-	-	1742 — 1743 —
Pater Leo	-	-	1745 — 1746 —
Pálik Albert	-	-	1745 — 1746 —
Gorliczi Simon	-	-	1745 — 1751 —
Pater Clemens	-	-	1748 — 1749 —
Pater Georgius	-	-	1748 — 1749 —
Pater Kurcz Cassian.	-	-	1749 — 1750 —
Pater Hyppolitus	-	-	1750 — 1751 —
Bozó Imre	-	-	1750 — 1751 —
Tanner János	-	-	1750 — 1756 —
Pater Bernád	-	-	1751 — 1752 —

Pater Bruno	-	-	1752-től 1753-ig
Jedlicska Antal	-	-	1756 — 1761 —
Pater Péter	-	-	1754 — 1754 —
Pater Chrysologus	-	-	1755 — 1755 —
Pater Miklós	-	-	1755 — 1756 —
Pater Schmidt Ferencz	-	-	1755 — 1756 —
Hell Ferencz	-	-	1761 — 1771 —
Habereger Cosmas	-	-	1761 — 1763 —
Pater Cassianus	-	-	1763 — 1765 —
Pater Kosztolányi Sándor	-	-	1761 — 1761 —
Schmidt Antal	-	-	1764 — 1767 —
Mayer József	-	-	1766 — 1775 —
Lányi János	-	-	1771 — 1775 —
Szaur Pál	-	-	1775 — 1777 —
Laufenbach Ignácz	-	-	1777 — 1779 —
Langmayer Bernád	-	-	1777 — 1779 —
Pater Thadaeus	-	-	1779 — 1779 —
Pongrácz László	-	-	1779 — 1782 —
Pater Marcellinus	-	-	1779 — 1781 —
Pater Henrik	-	-	1781 — 1784 —
Sipos István	-	-	1782 — 1784 —
Pater Pallovics Dienes	-	-	1784 — 1784 —
Thezárovich Gábor	-	-	1784 — 1786 —
Kovács József	-	-	1788 — 1788 —
Pater Hant Donatus	-	-	1788 — 1789 —
Pater Horváth Stanislaus	-	-	1788 — 1789 —
Porok András	-	-	1789 — 1789 —
Hunyadi Imre	-	-	1789 — 1790 —
Spiegel Ignácz	-	-	1789 — 1791 —
Gráczai Imre	-	-	1790 — 1795 —
Pócs Alexius	-	-	1791 — 1791 —
Zatlukál Imre	-	-	1791 — 1794 —
Galgóczi Pál	-	-	1794 — 1795 —
Novák Péter	-	-	1795 — 1796 —

Kelemen András	-	-	1795-től 1797 -ig
Málik Péter	-	-	1796 — 1797 —
Mikovényi József	-	-	1797 — 1797 —
Sipos János	-	-	1797 — 1798 —
Folykusházi Antal	-	-	1797 — 1800 —
Kovács Ferencz	-	-	1798 — 1799 —
Bocskor István	-	-	1799 — 1802 —
Kricsfalusy Ferencz	-	-	1800 — 1802 —
*Tágen János	-	-	1802 — 1804 —
Rendek István	-	-	1802 — 1804 —
Kötele Ferencz	-	-	1804 — 1805 —
Grócz János	-	-	1804 — 1810 —
Rózsa Ferencz	-	-	1805 — 1810 —
König Ferencz	-	-	1810 — 1813 —
Molnár József	-	-	1810 — 1812 —
Ágoston János	-	-	1812 — 1816 —
Balázs János	-	-	1813 — 1817 —
Elhaft József	-	-	1816 — 1817 —
Szedelényi József	-	-	1817 — 1822 —
Csomák Emanuel	-	-	1817 — 1820 —
Jankovics Imre	-	-	1820 — 1820 —
Salamon Ádám	-	-	1820 — 1822 —
Pál János	-	-	1822 — 1822 —
Kubovics Antal	-	-	1822 — 1823 —
Neuszer János	-	-	1822 — 1825 —
Domby Márton	-	-	1823 — 1826 —
Ámánt József	-	-	1825 — 1828 —
Kovács János	-	-	1826 — 1828 —
Kornhoffer Leopold	-	-	1826 — 1830 —
Zakkay János	-	-	1828 — 1831 —
Razel József	-	-	1830 — 1834 —
Léhner Mihály	-	-	1831 —
Máry Benedek	-	-	1834 —

A' Helvetziai vallást követő predikátorok.

Mándoki	-	-	1717-től
Sukorai István	-	-	— 1736-ig
Gyulai János	-	-	1736 — 1770 —
Szőke István	-	-	1770 — 1777 —
Botos Mihály	-	-	1777 — 1780 —
Szükszai Benjámín	-	-	1780 — 1783 —
Becsi Miklós káplán	-	-	1783 — 1784 —
Micskei Nagy István	-	-	1784 — 1792 —
Juhász István	-	-	1792 — 1809 —
Kuthi Lajos	-	-	1809 — 1817 —
Ecsedi Gábor több t.n. vrék. táblabírája 1817 —			

Oskolatanítók úgy Magyar- valamint Német-Gyulán előbb a' kántorok voltak, nevezetesen M.Gyulán Ambrus, Petik, Biró, Huszka, Pataki, 1794dik esztendőben küldetett Divics, a' ki a' nagyobb fiúkat tanította, a' kisebbeket, a' leányokat Pataki, ezt 1800ban felváltotta Pap László, ki mai napig is hivatalát dícséretesen folytatja; előbb csak maga volt a' fiúk' tanítója, későbbben pedig a' kisebb fiúk a' leányoktól elválasztatván, lett az első osztálynak tanítója Csutak, ezt követte Gyurcsák Márton, ki itten meghalt, lett helyébe Ament Ferencz, ennek változásával pedig Babóltsch József.

El nem mellőzhetem a' tanítói pályán megöszült Pap Lászlónak ritka tanításmódjának, és szép erkölcsi tulajdonainak bém bizonyítására vígasztalásúl felhozni, hogy ezen valóban érdekekkel tellyes férjfiú kevéssel megérve, mint

gyermektelen ember, csupán csak tanítványai-
ban találja magát megjutalmazva, kik közül
az egyházi rendből Exner Ádám, Braun Antal,
Richer János, Bayer György, Fuchs Bertalan,
Kálló Antal, Ament Fridrik, Ludvig József,
a világi rendből pedig Simay Kajetán Csabai,
Vidovich Ferencz Békesi főszolgabírák, Paulo-
vich Gábor alszolgabíró, Német Antal számye-
vő, Szombathelyi Antal, most országgyűlési
követ, Placsintár Gergely aladószedő, Kis Já-
nos levéltárnok, Tomcsányi József, Kis Péter,
Kövér János esküdtek, Szucsu Mózes commis-
sarius, Kálló József bátorsági biztos, ns. Arad
vármegyében pedig Kornély Ignácz szolgabíró,
Kornély Sándor és József, nem különben Husz-
ka Mihály hites ügyvéd, és M.Gyulai jegyző, Ju-
govich József ns. Békes vármegye' kiadója — urak
mindnyájan tanítványi lévén, a' tőle mértett tu-
dományok' talpkövé'n a' grammaticalis iskolák-
ban is első helyet tartottak, mellyért eránta
hálás emlékezettel viseltetnek; N.Gyulán Fröh-
lich kántor, kit felváltott Czingolszky Simon,
mostani leányok' tanítója, elválasztatván pedig
a' fiúk a' leányoktól, első tanító volt Rikker
Mihály, utánna Tarsovszki András, most pedig
Erkl József.

A' Helvetziai vallástételű tanítók voltak :
Imre János 1778ig, 1778tol 1816ig Szász
György, 1816tol 1817ig Szilágyi István, 1817-
tol 1818ig Szabó Ferencz, 1818tol 1822ig Ta-

si Mihály, 1822től 1827ig Kekk Antal, 1827től Segesvári Mihály, 1827ben Gönczi Zólnay Dániel, 1832ben ns. Kállay Sámuel, 1833ban ns. Surányi Nagy Gedeon, ki most is dícséretesen folytatja hivatalát.

Világi személyek.

Valamint az egyházi, úgy a' hivatalban volt világi személyekre is csak nehezen találhattam, időjüket meg nem tudom nevezni, mert 1801ben a' levéltárak megégvén, de különben is azokban kereskedni a' mai világban nem igen szívesen engedik, csak némelly jegyzékekből ezeket tudom megjegyezni.

1. *Uradalmi tisztek.*

1722. Sporer János tellyes hatalmú biztos, 1730. Kart Tamás praefectus, 1740. Gálosi Mihály tisztartó, 1748. Franczina János tellyes hatalmú biztos, 1750. Kaufmann Ferencz perceptor, 1753. Lehóczky Dániel meghatalmazott biztos, 1760. Tomcsányi János igazgató, 1762. Kornély Mark perceptor, 1772. Gaál József főigazgató, 1780. Vida Imre praefectus, a' ki innen változván, Pesten halálozott meg, és a' kinek Gyula várossa sokat köszönhet; áldás haimvaira Gyulától! ezt követte Karbon Ferencz administrator, Brissel János, Blarkovics János, Barlanghy Ferencz — praefectusok, Beliczay Sándor, Németh József, Hendrei Imre, Kolc-

da András — ügyvédek, Stachó János főigazgató 's ügyvéd, Salacz László alügyvéd.

Tisztartók voltak: Paulányi [Mihály, Magyar-Béli Bély Ferencz, Hoffmann János, Frei József, Véber Sándor, Petik Antal perceptor, most pedig Rikker Mihály, Leimberger Mihály számtartó, Király Lajos kasznár, Király Ferencz kulcsár, Kis Antal actuarius, Mogyorósi János ispán, ki ezen munkám' kiadásában bő olvasottságával nagy segítségemre volt.

2. Város' jegyzői.

M a g y a r - G y u l á n

Thezárovich Mihály

Szetsei Báthi István

Krisanóczy István

Kálló Antal

Tóth Péter

Krisanóczy József

Nagy András Huszka Mihály hitcs ügyvéddel hivatalokat most folytatják.

N é m e t - G y u l á n

1734. Müller Konrád János

1744. Rudolf János István

1758. Véber Gáspár

1760. Focht János

1775. Förster Mihály

1795. Thezárovich Mihály

1826. Komáromy Miklós, mostani.

3. *Birdk.*

M a g y a r - G y u l á n

1798. Kecskés Mihály
1799. Kánya Péter
1800. Fogarasi Pál
1801. Sebestény Mátyás
1802. Kánya Péter
1803. Fogarasi Pál
1804. Sebestény Mátyás
1805. Gergely Ferencz
1808. Nyikora Péter
1809. Kánya Péter
1813. Schröder György
1814. Ifjú Mogyorósi János
1815. Fogarasi Pál
1816. Szöke Mátyás
1817. Gergely Ferencz
1819. P. Nagy Jakab
1821. Góg János
1822. Bayer György
1824. Nyikora Péter
1825. Marusán János
1827. Ifjú Sebestény Mátyás
1828. Verner Péter
1829. Menyhárt Mihály
1830. Nyikora Dávid
1832. Bakó Jakab, mostani főbíró.

N é m e t - G y u l á n

Braun Vilhelm János	-	1734-től 1739-ig
Endresz János	-	1739 — 1743 —
Mecz Mihály	-	1743 —
Pflaum András	-	1744 —
Hászner Simon	= -	= 1745 — 1751 —

Mecz Mihály	-	-	1751-től 1755-ig
Hászner Simon	-	-	1755 — 1759 —
Herbert András	-	-	1759 — 1766 —
Pflaum András	-	-	1766 — 1777 —
Kráhm Jakab	-	-	1777 — 1781 —
Pflaum András	-	-	1781 — 1784 —
Schröder György	-	-	1784 — 1785 —
Pflaum János	-	-	1785 — 1794 —
Gruman Leopold	-	-	1784 — 1795 —
Müller Bertalan	-	-	1795 — 1797 —
Japport János	-	-	1797 — 1798 —
Heczler András	-	-	1798 — 1797 —
Japport János	-	-	1799 — 1801 —
Gruman Leopold	-	-	1801 — 1802 —
Herbert András	-	-	1802 — 1806 —
Pernt Miklós	-	-	1806 — 1808 —
Geszner János	-	-	1808 — 1808 —
Eizele György	-	-	1809 — 1811 —
Herbert András	-	-	1811 — 1815 —
Heck Mátyás *	-	-	1816 — 1816 —
Pflaum Bálint	-	-	1816 — 1818 —
Péter János **	-	-	1819 — 1828 —
Bauderman Márton	-	-	1826 — 1829 —
Janich Ferencz	-	-	1829 — 1831 —
Geszner András, most is bíró	-	-	1831 — —

* Heck Mátyás kezdette,

** Péter János pedig elvégezte a 'városház' építtetését.